

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

27,2 - 1981

ISSN 0031 - 8329

LEIDEN
1982

Secretariaten van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMSTERDAM	Drs J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Kochlaan 8, 5651 AG Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Dr H. Te Velde, Goudsbloemweg 34, 9765 HS Paterswolde
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Mevr. C. E. M. Klinkenbergh, Ph. de Montestraat 104, 5216 GX 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Colignyalaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Drs C. D. Blokhuis, Oesterbank 9, 2317 MN Leiden
MAASTRICHT	Drs J. C. Bedaux, Plutohof 5, 6215 XH Maastricht
NIJMEGEN	P. J. A. M. Keijsers, Prof. Bromstraat 30 ¹ I, 6525 AZ Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. D. J. Kroon, Gemeentelijke Bibliotheek, Nieuwemarkt 1, 3011 HP Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Jhr. M. W. C. de Jonge, IJselkade 21, 7201 HD Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Nekkersberglaan 11, B 9000, Gent

Bulletin uitgegeven door het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

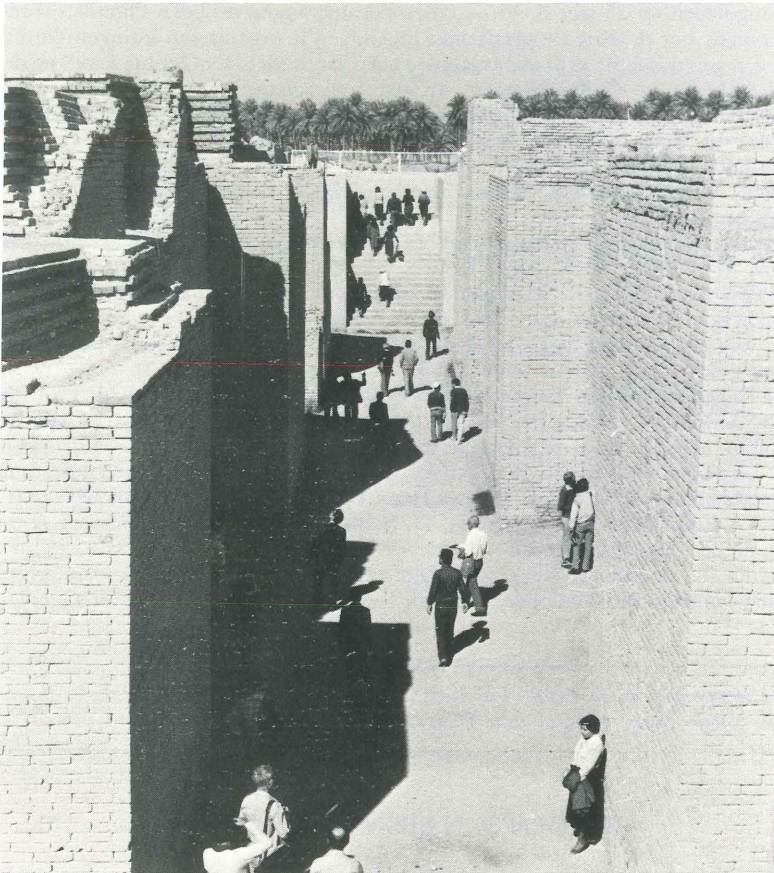

Fig. 5. Blik door een deel van de gerestaureerde processiestraat van Babylon, met links en rechts op de muren in baksteenrelief uitgevoerde mythologische dieren. Zie elders in dit nummer het artikel van Dr. W. F. Leemans.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Babylon, Assur, Himrin en Haditha. Symposium te Bagdad met excursies, 14-26 nov. 1981 (fig. 5-19)	W. F. LEEMANS	55
De Paasmaaltijd	B. H. STRICKER	79
Een lang uitgestelde benoeming	S. P. VLEMING	82
De kloosterkerken bij Sohag: de architecturale beslechting van een ideologisch conflict? (fig. 20-24).....	B. VERBEECK	91

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30.— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15.—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschedé, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Witte Singel 24, 2311 BH Leiden; tel. 071-123682; Bank: Amro Leiden, rek. no. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; MEVR. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: MEVR. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), MEVR. G. PIKET (Den Haag), Dr. H. D. SCHNEIDER; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); MEVR. dr. H. WEIPPERT-KLUMP.

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

Het secretariaat van Ex Oriente Lux is op 1 sept. 1982, samen met het Nederlands Instituut v.h. Nabije Oosten, verhuisd naar: Witte Singel 24, 2311 BH Leiden.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Op 24 april 1982 werd te Amsterdam de tweede studiedag van het Genootschap gehouden, waaraan 150 leden deelnamen. Het thema was *Carthago*. De tekst van de drie voordrachten, resp. gewijd aan het Romeins-Christelijke Carthago, aan de godsdienst van Carthago (speciaal de goden Tanit en Baäl Hammon), en aan de opgravingen in de „tofet” van Carthago (de plaats van de tussen de 8e en 2e eeuw v.C. in urnen, vaak onder stèles, bijgezette kinderoffers), zal in één Phœnix-nummer tegen het einde van 1982 worden gepubliceerd.

In druk is een nieuw deel in de serie Mededelingen en Verhandelingen, no. 23, van de hand van Dr. M. Stol, *Geboorte en zwangerschap bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, met een hoofdstuk van Drs F. A. M. Wiggermann, gewijd aan de Babylonische demon Lamaštu, die het met name op zwangeren en baby's heeft voorzien. Dit deel zal begin 1983 beschikbaar zijn. Als deel 22 in deze reeks kwam in maart van de pers deel IV van het werk *De Geboorte Van Horus*, door Dr. B. H. Stricker. Het is voor leden verkrijgbaar voor fl. 65.— (omvang 224 pag., 31 ill.).

BABYLON, ASSUR, HIMRIN EN HADITHA

SYMPOSIUM TE BAGHDAD MET EXCURSIES, 14-26 NOV. 1981

De Rijksdienst voor de Oudheden van Irak heeft van 14 tot en met 26 nov. 1981 een symposium georganiseerd, met als onderwerp: Babylon, Assur en Haditha; Babylon en Assur omdat daar sinds een aantal jaren belangrijke opgravingen en restauraties plaats vinden, Haditha omdat nabij dit dorp een stuwdam zal worden gebouwd, waardoor tientallen kilometers van het Eufhraatdal onder water zullen komen te staan en daarom in dit gebied noodopgravingen plaats vinden. In feite bleek een der belangrijkste onderwerpen van het symposium het resultaat van de noodopgravingen in het Himrin-bekken ten noorden en noordoosten van Baghdad, in het stroomgebied van de Diyala, te zijn, waar eveneens een stuwdam is aangelegd.

Het symposium werd bijgewoond door een groot aantal Assyriologen en archaeologen uit verschillende landen. Allen waren in hetzelfde hotel ondergebracht, hetgeen de onderlinge contacten bevorderde. De vergaderingen, van 14 tot en met 20 november, werden gehouden in het Iraks Museum, het oudheidkundig museum, waar een goede zaal voor lezingen is. Bij de bijeenkomsten bleek, dat er thans een groot aantal jeugdige Iraki is, die zich met de geschiedenis van hun land bezig houden, zowel Assyriologen als archaeologen. Aan de Universiteit van Baghdad is een sectie voor de Assyriologie met als hoogleraar Dr. Akram al-Zeebari (die in 1964 in Münster bij Prof. von Soden is gepromoveerd op de bewerking van een aantal Oud-Babylonische brieven uit het Iraks Museum). Vele afgestudeerden zijn aan het Museum verbonden. Behalve de directeur van de Oudheidkundige Dienst, Dr. Muayad Said Damerji (in München bij Prof. Hrouda in de archaeologie gepromoveerd), treden daar het meest op de voorgrond Dr. Fauzi Reshid (in 1965 in Heidelberg bij Prof. Falkenstein gepromoveerd op het archief van een zakenman in het gebied van de benedenloop van de Diyala uit de Oud-Babylonische tijd), Dr. Bahnam Al-Soof, die onder leiding van Prof. David Oates is gepromoveerd, en Dr. Bahija Khalil Ismail, die een belangrijk deel van de organisatie van het symposium voor haar rekening had genomen.

Na een aantal redevoeringen ter opening van het symposium — waarbij Prof. L. de Meyer uit Gent namens de genodigde buitenlanders sprak — in het fraaie „Culture and Arts Palace”, een vroeger parlamentsgebouw, aan de Tigris, — werden meer dan honderd voordrachten gehouden, die voor een groot gedeelte betrekking hadden op nieuwe opgravingen en nieuwe vondsten. In de eerste week werd een excursie naar Baby-

Fig. 6. Kaart van een gedeelte van Irak, met de besproken vindplaatsen. Het gearceerde gedeelte rechts van het midden is het gebied van de Himrin-opgravingen, in detail weergegeven in de kaart van fig. 15.

lon en Kish gemaakt, in de tweede week volgden excursies naar Assur, Hatra en de ruïnes van de Assyrische koningspaleizen in de buurt van Mosul, en naar het gebied langs de Euphraat tussen 'Ana en Haditha, waar de reeds vermelde noodopgravingen plaats vinden. Het Himrin-bekken werd niet bezocht; de opgravingen daar zijn — noodgedwongen — afgesloten en het gebied staat reeds onder water.

In het volgende zal nu streeksgewijze iets verteld worden over Babylon en omgeving, over Assyrië in het Noorden, over de resultaten van de opgravingen in het Himrin-bekken en over het gebied van de midden-Euphraat in het Westen.

1. *Babylon en omgeving*

Om het opgravingsterrein van Babylon te bereiken, rijdt men de grote weg naar het zuiden (ongeveer 80 km). Het ligt even voor Hilla langs de westzijde van de weg, die over een gedeelte van de Nieuw-Babylonische stad loopt. Baghdad lag vroeger temidden van palmentuinen. De meeste dadelpalmen hebben moeten wijken voor de uitbreiding van Baghdad, thans een stad van enige miljoenen inwoners, waar op grote schaal gebouwd wordt, talrijke grote verkeerswegen worden aangelegd, bruggen over de Tigris worden gebouwd, enz., waartoe voor onze maatstaven ongekend grote aantallen vreemde arbeiders tewerkgesteld zijn (naar men vertelde met name Egyptenaren, Joegoslaven en Pakistanen; voorts Koreanen, Indonesiërs en Brazilianen). Op de zeer vruchtbare grond rondom de stad worden nog enkele dadelpalmentuinen geëxploiteerd op een manier, die (zoals ik in mijn bijdrage in het komende jubileumboek van ons genootschap hoop aan te tonen) sinds de oudheid ongetwijfeld niet is veranderd. Van de palmen worden de vruchten geogst; de oude (onderste) bladeren worden afgesneden en voor allerlei doeleinden gebruikt, o.a. als dakbedekking van lage lemen huizen, waarover dan weer een laagje leem wordt gesmeerd. Onder de palmen staan verspreid vruchtbomen (vijgen, granaatappels, enz.) en op de bodem zijn kleine veldjes van ongeveer vijf bij vijf meter of wat groter aangelegd, waarop groenten worden geteeld. Deze veldjes zijn omgeven door walletjes en worden bevoeid door een systeem van slootjes, of liever watergootjes, waarin op een bepaald punt water uit de Tigris gepompt wordt (thans met een oude motorpomp) of op andere manier water wordt gebracht. In de slootjes liggen dammetjes en door het doorsteken van die dammetjes en de walletjes om de veldjes en het vervolgens weer dichtmaken daarvan met een spitse schop worden de veldjes stuk voor stuk bevoeid.

Langs de weg naar Hilla, die grotendeels door vrij kaal land loopt, ziet men hier en daar ook dergelijke palmentuinen en veldjes, de veldjes soms met een wit laagje, alsof het gehageld heeft; in werkelijkheid zoutvorming door de verdamping van het bevoeiingswater, waardoor de veldjes op den duur onbruikbaar worden. Daar ziet men hoe het geschiedde, dat in de Oudheid (Oud-Babylonische periode) reeds grote gebieden in het

Zuiden van Mesopotamië door verzilting voor de landbouw verloren zijn gegaan.

Op vochtige plaatsen groeit overal in het gebied ten Zuiden van Bagdad prachtig hoog riet met grote gelige pluimen. Dit riet werd in de Oudheid voor vele doeleinden gebruikt, voor dakbedekking, voor het verstevigen van lemen constructies, voor het maken van eenvoudige vaartuigen, voor de opbouw van schepen, enz. Vooral in de teksten uit de tijd van de derde dynastie van Ur (21ste eeuw v. Chr.) wordt het veel vermeld. In de lage gedeelten ziet men hier en daar een paar koeien grazen, op de drogere gronden kudden schapen met enige geiten voorop.

Er wordt thans veel gedaan om de begroeiing te bevorderen. Langs de wegen zijn op tal van plaatsen stroken bomen (wilgen, populieren, grove dennen en dergelijke) geplant, die aanvankelijk bevoeid moeten worden, maar, wanneer zij eenmaal diep genoeg geworteld zijn, op eigen kracht verder kunnen groeien. Zo is ook op het opgravingsterrein van Babylon een bosje met o.a. tamarisken aangelegd, dat een flinke hoogte en dichtheid heeft bereikt. Oudtijds werd alle houtgewas voordat het volwassen was voor brandhout gebruikt, maar nu zullen al deze beplantingen het land op den duur een ander aanzien geven.

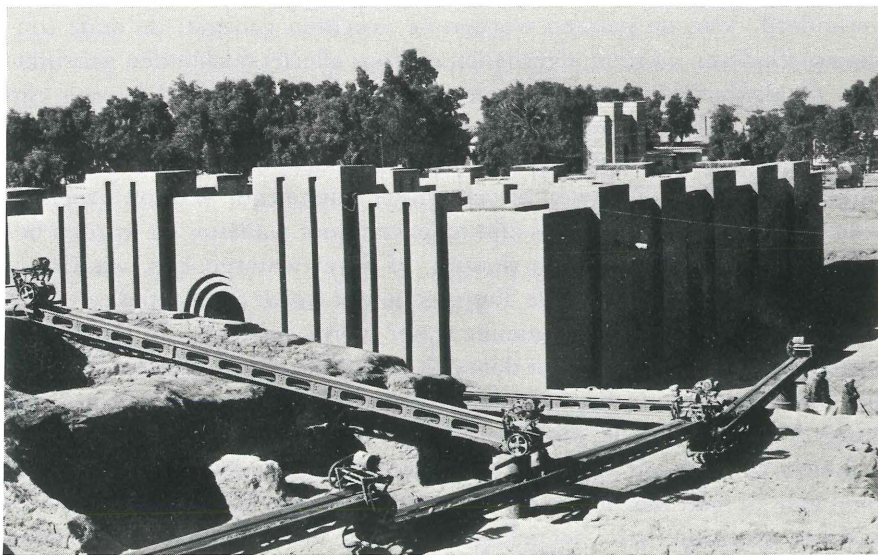

Fig. 7. Beeld van de opgravings- en reconstructiewerkzaamheden te Babylon met herbouwde tempel en moderne transportapparatuur. Deze en alle volgende foto's zijn van de auteur.

Het opgravingsterrein van Babylon heeft een enorme uitgestrektheid; Babylon was in de tijd van Nebukadnezar en zijn opvolgers een zeer grote stad. Hoe de stad er in die tijd uitzag is vooral bekend uit een beschrijving op kleitabletten, waarvan het oudste bekende exemplaar uit de 7de eeuw v. Chr. dateert en het volledigste uit de Hellenistische tijd. (zie: E. Unger, *Babylon. Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier* [Berlijn, 1970²]). In het begin van deze eeuw heeft een Duitse opgravingsexpeditie onder leiding van Koldewey uitgebreide opgravingen verricht; thans voert de Irakse oudheidkundige dienst die sedert een aantal jaren uit. Er wordt gewerkt op verschillende plaatsen met grote aantallen arbeiders en enkele moderne hulpmiddelen, zoals transportbanden voor het uitgraven zand (*fig. 7*). Het werk geschiedt volgens een groots opgezet plan, dat in *Sumer*, het tijdschrift van de Irakse Oudheidkundige Dienst, van 1978 (jrg. 24, 8-9) is gepubliceerd; het eerste stadium van de uitvoering zou twee jaar duren en het tweede werd geschat op acht jaar. Het is niet gemakkelijk zich op het opgravingsterrein goed te oriënteren; een voldoende gedetailleerde en bijgewerkte plattegrond, die men bij het bezoek in de hand kan houden, is helaas niet beschikbaar.

Het werk wordt o.a. verricht in de omgeving van de Ištarpoot (de in het begin van deze eeuw door de Duitsers blootgelegde en grotendeels

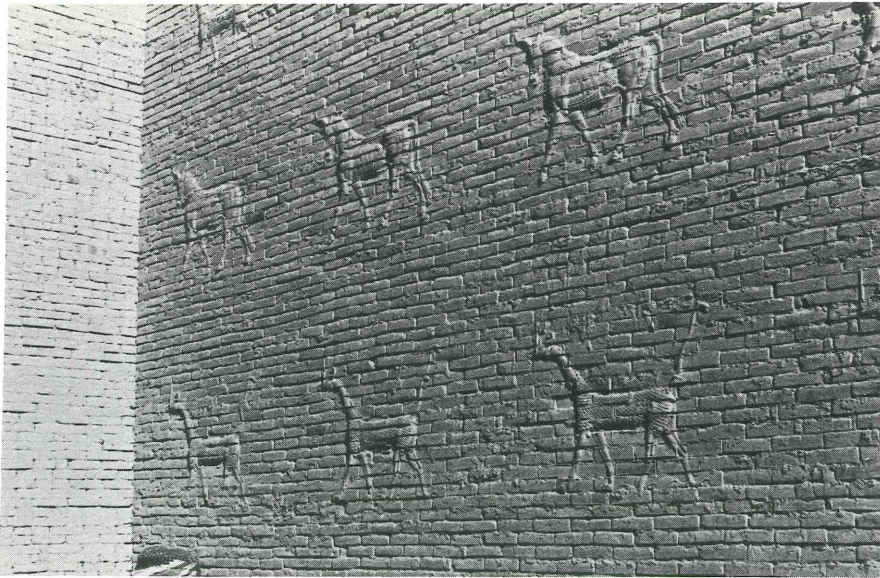

Fig. 8. De in baksteenrelief uitgevoerde mythologische dieren op een muur bij de Ištarpoot.

naar Berlijn overgebrachte, met geglazuurde tegels beklede poort in de processieweg), in het paleis van Nebukadnezar en bij de Istar-tempel. Bij de Istarpoort is een gedeelte van de erdoor lopende straat hersteld (*fig. 5*), met de legendarische dieren op de muren (zie *fig. 8*). In het algemeen worden de gevonden muren geconserveerd door deze met baksteen gedeeltelijk op te bouwen en van boven met cement af te dekken. Enkele tempels zijn geheel gereconstrueerd, zoals die van Nin-mah en van Istar (*fig. 9*). Op het eerste gezicht maken deze gereconstrueerde gebouwen op de huidige mens geen mooie indruk; zij zijn massaal en ieder speels element ontbreekt. Ook al wordt een goede indruk van de vorm in hoofdzaak en van de indeling van deze tempels gegeven, men vraagt zich toch af of zij er in details ook zo hebben uitgezien.

Bij de opgravingen komen geregeld voorwerpen tevoorschijn. Een aantal is opgesteld in een modern museum op het opgravingsterrein; enkele gouden sieraden uit de Nieuw-Babylonische tijd, die kort geleden waren gevonden, waren uitgesteld in het Iraaks Museum. In de loop van de laatste jaren zijn meer dan 2000 kleitabletten uit dezelfde periode gevonden, vooral in en nabij de tempel van *Nabû ša haré*, die vooral in Borsippa vereerd werd. De teksten, die in hoofdzaak economisch en administratief van aard zijn, zullen in een afzonderlijke reeks worden gepubliceerd. In de Nabû-tempel is ook een aantal teksten gevonden, die kennelijk uit een

Fig. 9. Deel van de processiestraat met versierde muren en op de achtergrond de herbouwde Ninmah-tempel.

school afkomstig zijn, niet verwonderlijk, daar Nabû de god van de schrijfkunst was. In een artikel in het Franse tijdschrift *Histoire et Archéologie* van maart 1981 (no. 51) is een uitvoerige beschrijving van de nieuwe vondsten in Babylon met afbeeldingen door direct bij het onderzoek betrokkenen gegeven; daarnaar zij hier verwezen.

Na de val van het Nieuw-Babylonische rijk in 539 v.Chr. is Babylon nog gedurende verscheidene eeuwen blijven voortbestaan, ook nog onder Alexander de Grote en zijn opvolgers, de Seleukiden. De Hellenistische invloed was sterk. Koldewey heeft destijds al een Grieks theater blootgelegd. Nu zijn maskers van een Grieks type en ook kleifiguurtjes, waarin de Griekse invloed duidelijk zichtbaar is, gevonden (mededeling van Maryam Omran, jeugdige Irakse archaeologe). Op kleitabletten uit Zuid-Mesopotamië uit de Hellenistische tijd komen Griekse namen, in spijkerschrift geschreven, voor. Hoewel Seleukos I een nieuwe hoofdstad aan de Tigris stichtte (Seleukeia, kort na 311 v.Chr.), bleven de priesters in de oude hoofdtempel van Marduk, Esagila, tot in de eerste eeuw v.Chr. de eredienst handhaven en administratieve teksten werden er nog onder de Arsaciden in spijkerschrift geschreven. De tempel, midden in de stad, gelegen nabij de *ziqurrat* (toren tempel), waarvan niets over is, is destijds wel door Koldewey opgegraven, maar hoe zij er uit zag is voornamelijk bekend uit de hierboven genoemde stadsbeschrijving.

Een Oostenrijkse expeditie van de Universiteit van Innsbruck verricht opgravingen op de ruïneheuvel van Barsipa (of *Birs Nimrud*; het oude Borsippa), niet ver van Babylon. Men heeft er een onderzoek ingesteld naar de *ziqurrat*, die uit de tijd van Nebukadnezar stamt en die nog gedeeltelijk bestaat. Tussen de *ziqurrat* en de Nabû-tempel zijn 135 kleitabletten of grote fragmenten ervan gevonden, alle met economische en administratieve teksten uit de Nieuw-Babylonische periode. Voorts werd een cylinder van klei met een reeds bekende inscriptie van Nebukadnezar ontdekt.

Het valt te betreuren, dat noch in Babylon, noch in Borsippa bij de nieuwe opgravingen teksten uit de Oud-Babylonische tijd (tijd van Hammurapi) zijn gevonden. Wel zullen nu binnenkort de 92 teksten uit die periode, die bij de Duitse opgravingen in Babylon in het begin van deze eeuw zijn gevonden, door H. Klengel gepubliceerd worden, maar volgens hetgeen hij daarover heeft medegedeeld, zullen deze niet veel belangrijke nieuwe gegevens opleveren. Wel is interessant, dat daarin de plaats Bāšum meermalen wordt genoemd. Blijkens reeds eerder gepubliceerde teksten moet dit een vrij belangrijke plaats aan de Euphraat geweest zijn, stroomopwaarts van Babylon, waar een door Hammurapi

aangelegde wachtpost was, waar de handel over de rivier gecontroleerd werd; zonder goede papieren (d.w.z. kleitablet) mocht een handelaar er niet passeren. Door de hoge stand van het grondwater en de grondige stadsvernieuwing door Nebukadnezar en zijn tijdgenoten is de kans gering, dat in Babylon nog veel belangrijks uit de Oud-Babylonische bloei-periode tevoorschijn zal komen. Uit allerlei teksten, die in andere plaatsen zijn gevonden, kan echter wel worden afgeleid hoe belangrijk Babylon in de tijd van Hammurapi geweest is, als centrum zowel van handel, als van administratie, als ook van rechtsbedeling. Ook Barsipa had in de Oud-Babylonische tijd reeds een zekere betekenis en het had een kade aan de rivier. Van groot belang was de stad toen echter zeker niet. Maar omdat de Nabû-verering vooral in de tijd van de Nieuw-Babylonische koningen bloeide — zie de namen van de koningen: Nebukadnezar, Nabûnaʿid — is het begrijpelijk, dat de stad toen tot haar grootste ontwikkeling kwam.

Kleitabletten uit de Oud-Babylonische tijd zijn wel gevonden bij recente Irakse opgravingen in *Abu Habba*, het oude Sippar, tussen Baghdad en Babylon. Een deel van deze tabletten bevat schoolteksten en is in een school gevonden; andere, uit de tijd van Hammurapi en zijn opvolger Samsuiluna, zijn in woonwijken ontdekt. Een aantal van deze is gezegeld en bevat contracten en teksten van economische aard, zoals er reeds vele duizenden uit Sippar bekend zijn. Sommige zijn van wiskundige aard, één tekst geeft een opsomming van vogels. Andere teksten uit Sippar stammen uit de tijd van Nebukadnezar, sommige met Arameese bij-schriften. Aan de uitgave van al deze teksten wordt gewerkt aan de Universiteit van Baghdad. Sippar was, na Babylon, waarschijnlijk de belangrijkste stad van het rijk van Hammurapi en zijn dynastie. Het was de stad van de zonnegod, tevens god van de gerechtigheid, Šamaš; daar werd o.a. de beroemde wetsstèle van koning Hammurapi opgesteld. Het behoeft daarom dan ook geen verwondering, dat de stad in de tijd van Nebukadnezar, evenals Babylon, weer een belangrijke rol kreeg.

Vlakbij Abu Habba, op de *Tell ed-Dēr*, zetten de Belgen hun opgraving van een stad, die waarschijnlijk een onderdeel van Sippar vormde, voort (vgl. *Phoenix* 25 (1979), 46vv.). Daarbij is ook een flink aantal teksten uit de Oud-Babylonische tijd tevoorschijn gekomen, die voor een deel reeds met voorbeeldige spoed zijn gepubliceerd.

Ongeveer 20 km. ten O.N.O. van Babylon, thans gemakkelijk over de weg bereikbaar, liggen de enorme ruïne-heuvels van Kiš, een der oudste steden in de geschiedenis van Mesopotamië, waar ten tijde van de nog min of meer legendarische Gilgameš van Uruk de in teksten vermelde

Fig. 10. De ziqqurra van de tempel van Zababa te Kiš.

vorsten Enmebaragesi en Agga heersten (omstreeks 2700 v. Chr.). Slechts kleine gedeelten van deze stad zijn destijds, op wetenschappelijk niet steeds geheel verantwoorde wijze, opgegraven (vgl. *Phœnix* 25 (1979), 48vv.) en thans wordt hier niet gewerkt. Evenals overal elders is hier het gehele ruïneterrein omheind met een goed rasterwerk en er loopt een bewaker rond. Terwijl in Babylon de *ziqqurra* geheel is verdwenen, rijst die van *E-mete-ursag*, de tempel van de god Zababa, nog hoog uit de vlakte op (zie fig. 10). Maar door de erosie, bevorderd door de mensen, die de heuvel op- en aflopen, schrijdt het verval voort. Bovenop de resterende heuvel heeft men een mooi gezicht op het meer naar het Z.O. gelegen gedeelte van Kiš, ter plaatse bekend als *Inghara (Umm Garra)* en het mooie landschap met groene stroken, stellig de plaats van vroegere rivierbeddingen. Zoals alle oude steden in Zuid-Mesopotamië, lag ook Kiš aan een arm van de Eufraat. Ten westen van de eerste ruïneheuvel, langs de weg, liggen uitgestrekte palmentuinen, afgewisseld met velden, waarop thans o.a. mais verbouwd wordt.

Van de *ziqqurra* in de andere woonkern, behorend tot *Hursagkalama*, de tempel van de godin Ištar, is veel minder over; daar staan restanten van Nieuw-Babylonische bouwwerken nog vele meters hoog overeind. Dat gedeelte van de stad is in de vroegste tijden waarschijnlijk het belangrijkste geweest. Later verplaatste zich het centrum naar het westelijke complex (*Uhaimir*), maar in de Nieuw-Babylonische periode werd weer in het oostelijke gedeelte gebouwd en de tempeltoren daar werd onderhouden.

Van uitzonderlijk belang lijkt de Irakse opgraving op de *Tell Mizied* (Mzayyad), ongeveer 20 km. ten N.O. van Babylon en 7 km. ten noor-

den van Kiš, begonnen in 1980, te zullen zijn. Er werd een groot gebouw blootgelegd en er werd een vrij groot aantal kleitabletten gevonden, die Dr. Fauzi Reshid zal bewerken. Deze tabletten, waarvan een aantal zegelafdrukken draagt, dateren voornamelijk uit de Akkad-periode en de tijd van de IIIe dynastie van Ur, o.a. de tijd van de laatste koning van die dynastie Ibbi-Sîn. Andere steden worden in de teksten vermeld; o.a. is in een tekst sprake van de godin Inanna in Uruk. Zoals gezegd, is deze vondst van uitzonderlijk belang, en wel omdat hier voor het eerst in Noord-Babylonië, het gebied van Babylon en Kiš, een belangrijke nederzetting en een aanzienlijk aantal kleitabletten uit de Akkad- en de Ur III-perioden tevoorschijn zijn gekomen. Gewacht zal moeten worden op de publicatie van de teksten om te kunnen beoordelen hoe belangrijk deze wel zijn en om te kunnen zien of het mogelijk is de stad te identificeren. Per slot is de oude stad Akkad, hoofdstad van het land onder de dynastie van Sargon en Naram-Sîn (24ste en 23ste eeuw v.Chr.), nog niet gevonden. Het vinden hiervan mag één der belangrijkste doeleinden genoemd worden, die bij de onderzoeken nagestreefd worden.

2. *Het oude Assyrië*

De Oudheidkundige dienst van Irak streeft ernaar de oude hoofdsteden van Babylonië en Assyrië, Babylon en Assur, maar ook die van latere bloeiperioden, zoals Samarra, te doen herleven. In Assur, fraai gelegen in een sterke positie op de hoge westelijke oever van de Tigris (*fig. 11*),

Fig. 11. De ruïnes van Assur, hoog en strategisch gelegen aan de Tigris.

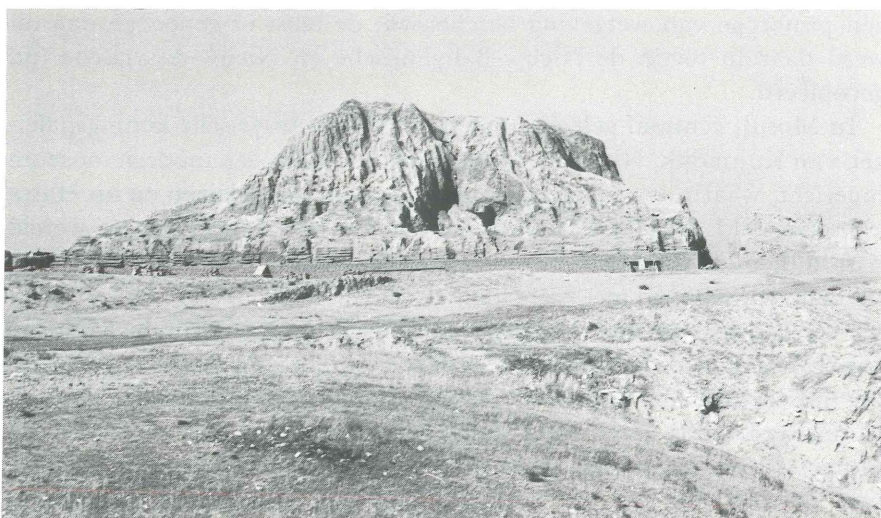

Fig. 12. De grote ziqqurat van de Assur-tempel te Assur, met aan de voet conserverende baksteenconstructies.

gonst het van de bedrijvigheid: opgravingen, restauraties en werkzaamheden ter conservering van oude gebouwen. De fundamenteën van de grote *ziqqurat* en van de Assur-tempel, in het begin van de eeuw door een Duitse expeditie bloot gelegd, worden verder uitgegraven en met nieuwe baksteen geconserveerd (*fig. 12*). Een stadspoort is herbouwd, en op verschillende andere plaatsen, o.a. in het paleis, wordt muurwerk tot ongeveer een meter boven de grond weer opgetrokken, zodat men de indeling van de gebouwen kan zien. Een steenfabriek om bakstenen, die zoveel mogelijk de oude nabootsen en die toch goed houdbaar zijn, te fabriceren, is aangekocht. De activiteiten in Assur zijn uitvoeriger beschreven met goede illustraties in het reeds genoemde nummer van *Histoire et Archéologie* van maart 1981.

Bij de recente opgravingen zijn verschillende vondsten gedaan: in een paleis in het noordwestelijk gedeelte van de stad een kruik, gevuld met allerlei sieraden, en in het huis van een priester een aantal kleitabletten van bijzonder belang. Onder de sieraden zijn er niet alleen, die voor vrouwen bestemd zijn, maar ook sieraden voor mannen. Dr. Bahija Khalil Ismail, die de teksten bewerkt, kondigde aan, dat zich daarbij o.a. een Nieuw-Assyrische copie van een aantal bepalingen uit de wetgeving van Hammurapi bevindt, en verscheidene teksten van religieuze aard. De wetgeving van Hammurapi, of deze nu toegepast is of niet, is later heel lang als

een prototype van wetgeving beschouwd; de tekst of gedeelten daaruit werd daarom tot in de Nieuw-Babylonische en Nieuw-Assyrische tijd gecopieerd.

In Mosul, centraal gelegen tussen de Nieuw-Assyrische koningspaleizen van Kujundjik, Nimrud en Chorsabad, is thans een modern museum ingericht, waarin voornamelijk voorwerpen uit die paleizen en uit Hatra zijn opgesteld. In Hatra bevindt men zich in een geheel andere wereld dan in de oude Babylonische en Assyrische steden: een handelscentrum uit de Parthische tijd met grote tempels onder sterke Griekse invloed: zuilen van Grieks type met mengsels van Ionische en Korinthische kapitelen (*fig. 13*). Ook voor het behoud van deze monumenten wordt gezorgd. In het tijdschrift *Sumer*, uitgegeven door de Iraakse Oudheidkundige Dienst, is daaraan sinds jaren veel aandacht besteed, terwijl mevrouw D. Homès-Fredericq in 1963 de beeldhouwkunst van Hatra heeft beschreven in deel 15 van de uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul; een overzicht daarvan heeft zij gegeven in *Phœnix* 11 (1965), 221-232, en in de jaarvergadering van ons Genootschap in 1969 heeft zij daarover een boeiende voordracht gehouden. Bij een recente opgraving gevonden beelden heeft Dr Wathir Al-Salihi geïdentificeerd als de god Nabû voorstellend, de god die vooral in de Nieuw-Babylonische tijd werd vereerd en die hierboven reeds enige malen is vermeld.

Fig. 13. Gerestaureerde Parthische tempel te Hatra.

Wanneer men de reis van Bagdad naar het Noorden maakt, is het van belang op het landschap en het gebruik van de grond te letten. Al spoedig na Bagdad houden de dadelpalmen op en ten Noorden van Samarra vindt men deze niet meer. Nu, eind november, was het in Samarra duidelijk kouder dan in Bagdad; vlak ten noorden van Bagdad ligt een klimaatgrens. Na Samarra reist men door een dor, steppeachtig gebied, dat duidelijk de grens markeert tussen het oude Babylonië en Assyrië. Halverwege Bagdad en Mosul verwijdert de weg, die ten westen van de Tigris loopt, zich van de rivier. Tussen de rivier en de weg ligt een heuvelrug, uitloper van het Himrin-gebergte aan de overzijde van de rivier; ten westen van de weg is een uitgestrekte vlakte. Van kort voor Hatra af wordt in deze vlakte op extensieve wijze, kennelijk met gebruikmaking van landbouwmachines, graan verbouwd. Een deel van de akkers laat men telkens een jaar braak liggen en op deze stoppelvelden werden nu, eind november, schapen geweid. Komt men voorbij Mosul, dan loopt het land langzamerhand in grote terrassen op; komend uit de vlakte van Mosul gaat men naar het Noorden een heuvelrug op en komt opnieuw in een vlakte, waarna zich dit herhaalt. Men ziet dit het beste wanneer men van het noorden naar het zuiden gaat (op een van die terrassen ligt Khorsabad, het oude Dūr-Šarrukin, gesticht door Sargon II van Assyrië (712 v. Chr.), maar er is weinig meer van te zien dan een uitgestrekte ruïneheuvel). Op deze terrassen wordt graan verbouwd. Tenslotte gaat het land in gebergte over.

Dit landschap is vooral daarom interessant, omdat in deze streken de landbouw zich voor het eerst heeft ontwikkeld. Prof. Braidwood heeft hier in 1948-1951, in het heuvelland in het noorden van Irak, in *Jarmo*, de overgang van „food-gathering” naar „food-production” kunnen waarnemen. Een Russische expeditie onder leiding van Prof. Bader uit Moskou verricht sinds 1977 opgravingen op de *Tell Maqzalia*, een grote ruïneheuvel, naar schatting 70 km. ten westen van Mosul nabij Yarim Tepe. De daar gevonden nederzetting dateert uit dezelfde periode als die van Jarmo (omstreeks 7000 v. Chr.); de landbouw speelde er al een belangrijke rol. Steen werd al op grote schaal gebruikt voor het vervaardigen van allerlei voorwerpen, maar vondsten van aardewerk zijn nog uitermate schaars (enkele opmerkingen over het begin van deze opgraving vindt men in *Iraq* 41 [1979], 152). Dit gebied tussen de bergen en de steppe, waar ook nu nog op grote schaal graan wordt verbouwd, is dus het gebied van de oudste landbouw, die zich vandaaruit over de wereld heeft verbreid.

3. *Het Himrin-bekken*

Reeds in de dertiger jaren hebben onder leiding van Henri Frankfort, Nederlander van origine, later verbonden aan het Oriental Institute te Chicago en het Warburg Institute in Londen, opgravingen in het gebied ten oosten en noordoosten van Baghdad plaats gevonden, in het stroomgebied van de Diyala, die even beneden Baghdad in de Tigris uitstroomt. Daarbij werden in *Tell Asmar*, *Ḥafāḡī* en *Išcalī* belangrijke vondsten gedaan, teruggaand tot de Djemdet Nasr- en de vroeg dynastieke perioden. Ook een aantal kleitabletten uit de Akkad-periode is daarbij tevoorschijn gekomen. Tell Asmar bleek het oude *Ešnunna* te zijn, in de eerste eeuwen van het tweede millennium v.Chr. de hoofdstad van een rijk, dat omstreeks 1760 v.Chr. door Ḥammurapi van Babylon werd veroverd. Tabletten met wetsregels, uitgevaardigd door een koning van dat rijk, zijn wat later, in 1945 en 1947, bij de opgraving van de *Tell Abu Ḥarmal*, in de oostelijke buitenwijken van Baghdad, tevoorschijn gekomen. Dit wat moeilijk te vinden opgravingsterrein, oudtijds *Šaduppûm*, is bij de uitbreidingen van Baghdad intact gelaten en is thans omgeven door een hekwerk. Het moet een vooruitgeschoven grensvesting, dichtbij de Tigris,

Fig. 14. De opgemetselde plattegrond van het voornaamste gebouw van Tell Harmal (*Šaduppûm*), met een paar leeuwen bij de ingang.

geweest zijn. De oude stadsmuur is thans door een lage opgemetselde verhoging in het terrein aangegeven. De fundamenten van een gebouw met poorten, bewaakt door leeuwen, zijn ongeveer één meter opgetrokken, zodat men de vorm en de indeling van het gebouw kan zien (zie *fig. 14*).

Nu is bij *Miqdadiya* een stuwdam in de Diyala gebouwd en in het daarboven gelegen Himrin-bekken (tot voor kort meestal Hamrin-bekken genoemd) hebben noodopgravingen plaats gevonden (*fig. 15*). Daarbij zijn nederzettingen uit de gehele geschiedenis van het oude Mesopotamië gevonden, van prehistorische tijden tot de Nieuw-Babylonische tijd. Een vorig symposium in Bagdad, in 1979, was reeds aan deze opgravingen gewijd. Dr. J. N. Postgate heeft toen een overzicht gegeven van de geographische ligging van het Himrin-bekken. Daardoor liep de grote handelsroute van de streek van Babylon en Kish naar Iran via Kermanshāh en Hamadān en, deze kruisend, de route van Susa, de oude hoofdstad van Elam, die gedurende vele eeuwen een belangrijke rol in de geschiedenis heeft gespeeld, naar het noorden van het huidige Irak, dus naar Assyrië. Langs de eerste route werd waarschijnlijk uit Badakhshan in het noord-oosten van Afghanistan *lapis lazuli* ingevoerd om in Mesopotamië voor sieraden, inlegwerk en zegelcilinders gebruikt te worden, terwijl een gedeelte werd doorgevoerd naar meer westelijk gelegen landen; in Ebla is een grote hoeveelheid onbewekte *lapis lazuli* gevonden.

In 1979 kon reeds verslag worden uitgebracht over vele kleine opgravingen. Die verslagen zijn opgenomen in het tijdschrift *Sumer*, jaargang 35 (1979); een kaart van het Himrin-bekken vindt men ook in *Sumer* 34 (1978); vgl. het eerste overzicht in *Iraq* 41 (1979), 158v. (met kaart) en 43 (1981), 170v. Zie onze *fig. 15*. Toen waren reeds belangrijke vondsten gedaan, o.a. 389 kleitabletten in de *Tell As-Seib* (bij no. 15) grotendeels uit de tijd van de koningen van het voormelde rijk van Ešnunna.

Thans besprak Dr. Joan Oates het prehistorische vaatwerk uit dit gebied. Het is van het type, bekend uit Samarra, maar ook van allerlei andere types, bekend uit Noord- en Zuid-Mesopotamië. Het oudste aardewerk is contemporain met de tempel in Eridu in het uiterste Zuiden van Mesopotamië; ouder aardewerk komt er niet voor.

De Amerikaanse expeditie in het Himrin-gebied, onder leiding van McGuire Gibson, heeft twee nederzettingen opgegraven. In één daarvan (*Tell Razuk*, no. 19) werd een rond gebouw aangetroffen uit laat Vroeg-Dynastiek I. Ook werden zegelcilinders gevonden. De vondsten gaven McGuire Gibson aanleiding zich af te vragen of de tijd van Sargon van Akkad uit archaeologisch oogpunt niet tot de laat Vroeg-dynastieke peri-

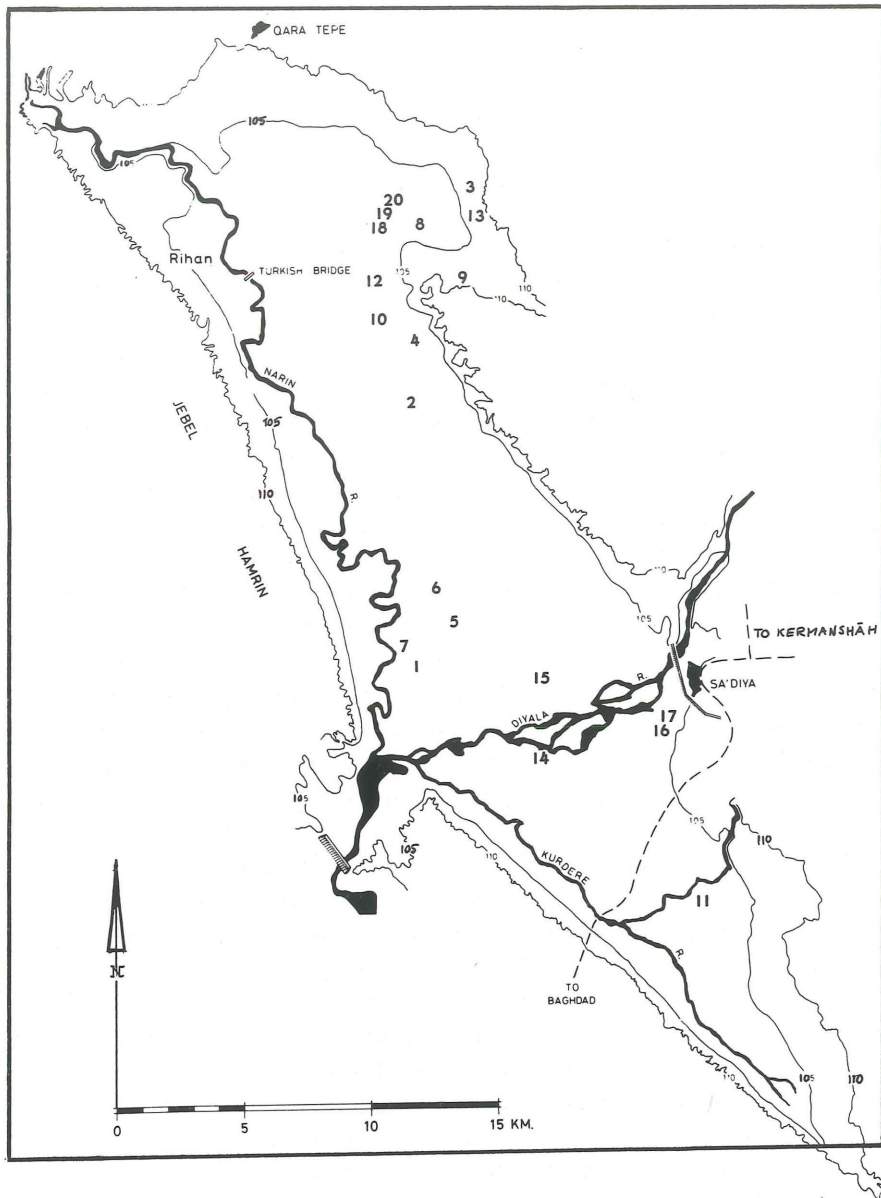

Fig. 15. Kaart van het opgravingsgebied bij de nieuwe stuwdam in de Diyala: het Himrin-gebied, met de voornaamste ruïnes.

ode is te rekenen. Inmiddels is met de publicatie van de resultaten van deze opgravingen een begin gemaakt in: *Uch Tepe I. Tell Razuk, Tell Ahmed, al-Mughir, Tell Ajamat*, uitgegeven door McGuire Gibson (1981).

De Iraqi hebben zelf de belangrijkste ruïneheuvel in het Himrin-gebied opgegraven: de *Tell Haddad*, een grote tell 3 km. van de Diyala (bij no. 15), 280 meter lang. We vermelden kort de belangrijkste vondsten daar gedaan. Een aan Nergal gewijde tempel van 80 bij 47 meter, waarvan de vloeren en grondslagen mooi bewaard waren gebleven, en daaraan grenzend een woonwijk, alles grotendeels uit de Nieuw-Assyrische tijd. O.a. werden oorspronkelijk op deuren aangebrachte bronzen platen met reliëfs gevonden, zoals bekend van Salmanassar III uit een tempel te Balawat. Een Nieuw-Assyrische bouw-inscriptie, waarin o.a. Sanherib en Aššurbanipal genoemd worden, alsmede enige honderden andere teksten van Nieuw-Assyrisch en Nieuw-Babylonisch type. Uit deze vondsten blijkt, dat de heerschappij van de laat-Assyrische koningen in dit gebied reëel is geweest.

Ook in de eerste eeuwen van het tweede millennium, de tijd van het koninkrijk van Ešnunna, was de plaats belangrijk. In een schoolgebouw werden ongeveer 200 tabletten voor onderwijsdoeleinden uit die periode gevonden; daarin komen veel plaatsnamen voor. Voorts werden o.a. gevonden: tien brieven en een grote tekst met ongeveer 740 regels, o.a. uit de tijd van koning Hammurapi; een tablet met een aantal wetsregels, speciaal betreffende straffen en vergoedingen voor het toebrengen van lichamelijke letsel. Deze wetsbepalingen komen overeen met die van art. 45 e.v. van de hierboven vermelde wetsregels van Ešnunna; hiaten in de in 1945 en 1947 gevonden teksten kunnen nu worden aangevuld. In al deze wetsregels wordt bepaald, dat degene, die een ander letsel toebrengt, een bepaald bedrag als schadevergoeding moet betalen. Door de mededeling van deze tekst leverde Dr. Farouk Al-Rawi een belangrijke bijdrage.

Fauzi Reshid kwam na bestudering van de teksten tot de conclusie, dat de plaats van *Tell Haddad* in de Oud-Babylonische tijd een belangrijk commercieel centrum is geweest, waarvan de naam toen ME.TU.RA.AN.KI werd geschreven, in de Kassientijd Mē-Turnat; in de Nieuw-Assyrische tijd heette de stad Sirara.

In *Tell as-Suleimeh* (no. 16), eveneens dichtbij de Diyala, heeft een Irakse ploeg een groot complex blootgelegd en daar veel vondsten gedaan — kleitabletten, zegels etc. — uit vroege perioden (begin 3e millennium v. C., Akkad-tijd en vooral Oud-Babylonische periode), terwijl in *Tell Miqdadiya* een laag uit de tijd van de dynastie van Larsa, dus in feite van de koningen van Ešnunna, tevoorschijn kwam.

Van bijzonder belang is voorts, dat bij een Duitse opgraving in het Himrin-gebied, waarover Dr. Kessler van het Duitse Archaeologische Instituut in Baghdad mededelingen deed, voor het eerst buiten het gebied tussen Eufhraat en Tigris teksten uit de Kassietentijd zijn gevonden, met name uit de periode van Kadašman-Enlil II tot Kaštiliaš IV (13e eeuw v. C.). Ook de Assyrische koning Tukulti-Ninurta I en de waarschijnlijk door de Assyriërs op de troon gezette Enlil-nādin-šumi worden in de teksten genoemd. In dezelfde tijd floreerden in het Himrin-gebied andere steden, o.a. het reeds genoemde *Mē-urnat*. Merkwaardig is, dat in de teksten „slaven uit het Kassietenland” genoemd worden. De vraag rijst of dit onderscheiden moet worden van Babylonië. Het in 1979 door Dr. Postgate geuite vermoeden, dat de Kassieten ook deze streek beheersten, is dus juist gebleken.

Inmiddels heeft Dr. Fauzi Reshid, reeds enige malen genoemd, 47 oude teksten uit het Himrin-bekken gepubliceerd (*The Ancient Inscriptions in Himrin Area*, Baghdad 1981). Vele van deze teksten, in betrekkelijk archaisch schrift geschreven, hebben betrekking op leveranties van graan en vee. Ook zijn er lijsten van arbeiders, die in de landbouw werkten. Bijzondere aandacht verdient een tekst, volgens welke zilver, koper, brons, verschillende kledingstukken en een aantal schapen en geiten in *Dūrum* (BÀD) werden afgeleverd (no. 15). Dit *Dūrum*, meermalen in de teksten genoemd, zal in die streek gelegen hebben en dus onderscheiden moeten worden van een tweede stad van die naam (geschreven BÀD), die A. Falkenstein destijds op *Tell al-Lahm*, 38 km ten Zuidwesten van Ur, heeft gelocaliseerd en die nu dichter bij Uruk gezocht wordt. Sommige teksten zijn uit juridisch oogpunt interessant, zoals een lijst van voor verkochte percelen grond ontvangen prijzen, van een type, dat reeds uit Ešnunna bekend was. Opvallend is het veelvuldig voorkomen van de plaatsnamen Awal en Ababi, terwijl ook verscheidene andere plaatsen genoemd worden. De meeste plaatsen moeten waarschijnlijk in het Diyala-gebied en de nabijheid daarvan gezocht worden. Awal was reeds bekend uit de Oud-Akkadische teksten uit het meer naar het Noorden gelegen Nuzi. Blijkens een Oud-Babylonische brief in de Leidse verzameling (*AbB* 3, 60) ging een reiziger uit Babylonië naar Assur via Awal. Deze beide gegevens corresponderen met een ligging van Awal in het Himrin-gebied. In een inscriptie van de oud-Assyrische koning Ilušuma (midden 20e eeuw v. Chr.) wordt de stad na Ur en Nippur genoemd, in een opsomming die eindigt met Assur, waaruit kan worden afgeleid, dat het een stad van belang was. M.i. zou men zich kunnen afvragen of Awal (= *Tell as-Suleimeh*?) in de periode van de teksten wellicht de hoofdstad

van een rijk in het Diyala-gebied is geweest. In enkele teksten worden steden in Noord-Babylonië genoemd, zoals Kiš en Sippar. De geographische reikwijdte van de in de teksten beschreven handelingen is een interessant aspect.

Alles bijeengenomen hebben de opgravingen in het Himrin-gebied veel nieuwe gegevens opgeleverd. Gebleken is nu, dat het gebied langs de benedenloop van de Diyala van prehistorische tijden tot het einde van het gebruik van het spijkerschrift deel heeft uitgemaakt van het Mesopotamische beschavingsgebied. Voor exacte kennis van de geschiedenis is het van primair belang om geschreven bronnen te vinden en het is een gelukkige omstandigheid, dat bij de opgravingen in het Himrin-gebied vrij veel kleitabletten uit verschillende perioden tevoorschijn zijn gekomen. Behalve voor de tijd van het zelfstandige koninkrijk van Ešnunna in de eerste eeuwen van het tweede millennium is thans echter nog weinig bekend over de politieke en bestuursgeschiedenis van het gebied, maar wellicht zal nadere bestudering van de gevonden teksten daarover meer licht verschaffen. In een der door Fauzi Reshid gepubliceerde teksten (no. 2) wordt twee maal een *ensi* van een plaats genoemd, hier waarschijnlijk, evenals in het rijk van de derde dynastie van Ur, een plaatselijk bestuursambtenaar.

De deelnemers aan de noodopgravingen, waaronder ook Fransen, Oostenrijkers en Japanners, mogen met voldoening op de bereikte resultaten terugzien. Het is echter te betreuren, dat slechts een klein gedeelte van de belangrijke nederzetting op Tell Haddad kon worden opgegraven en dat deze grotendeels niet meer verder kan worden onderzocht.

4. *Het gebied langs de Euphraat tussen Ana en Haditha*

Irakse, Engelse, Poolse, Canadese en Italiaanse groepen verrichten in dit gebied, dat onder water zal komen voor de aanleg van een groot waterreservoir, (nood)opgravingen. De Euphraat stroomt hier door een breed dal in de woestijn, die vrij steile randen heeft. Op vele plaatsen is de rivier omzoomd door palmentuinen, die tot voor kort van water voorzien werden door middel van enorme waterraderen, bevestigd aan hoge landhoofden in de rivier. Thans zijn bijna al deze raderen verdwenen en vervangen door moderne motorpompen, maar de restanten van de landhoofden zijn nog talrijk, plaatselijk om de paar honderd meter.

De Euphraat vormde in de Oudheid de verbinding tussen Libanon en Amanus en het kustgebied van de Middellandse Zee enerzijds en Zuid-Mesopotamië anderzijds. Vele producten werden over de rivier in het

Zuiden ingevoerd, hout, welriekende harsen, wijn enz. De bewoning langs de rivier moet derhalve bestaan hebben enerzijds uit nederzettingen ten behoeve van de handel, anderzijds uit kleine nederzettingen, die van de palmentuinen en schrale landbouw leefden. In de handel speelde Mari, wat hogerop aan de rivier in het huidige Syrië gelegen, een grote rol totdat het door Hammurapi verwoest werd; maar ook meer stroomaf moeten er tussenstations zijn geweest. Zulk een tussenstation moet het reeds genoemde Bāšum geweest zijn, dat nog niet geïdentificeerd is. Onderzoek langs de rivier kan dan ook van groot belang zijn.

De vondsten in het gebied boven Haditha (vgl. nu ook het overzicht in *Iraq* 43 [1981], 192-198, met kaart) dateren uit de Djemdet Nasr-periode (ong. 2900 v. Chr.) tot de Nieuw-Babylonische tijd (6de eeuw v. Chr.) en uiteraard zijn er ook bouwwerken uit de Arabische tijd. Een aantal vondsten is tentoongesteld in een nieuw museum in Ramādi. Vele voorwerpen worden tegenwoordig in een nieuw plaatselijk museum ondergebracht, zoals ook in Babylon, Assur en Mosul. In dit museum bevindt zich een aantal voorwerpen uit vroeg Dynastiek III, gevonden bij een opgraving in *Suwari*, o.a. een stukje witte steen met figuren van Sumerisch type, op speelgoed gelijkende voorwerpen van klei (bijv. een wagentje van klei, gelijkende op een spaarvarken op wieltjes), een koperen geleider voor teugels (twee ringen met vogeltjes erop) en zegelcilinders. Tezamen met de vondsten in Mari van hetzelfde type getuigen zij hoe wat wij de Sumerische cultuur plegen te noemen zich langs de Euphraat heeft verbreid.

Enkele belangrijke vondsten zijn op het eilandje *Al-Qala*, wat benedenstrooms van ʿAna, gedaan. Het landschap is ter plaatse van een unieke schoonheid. De autoweg naar Damascus loopt langs de hoge, steenachtige woestijnrand. Te voet gaat men door de gordel dadelpalmen met allerlei ondercultures tot men aan de ter plaatse snel stromende Euphraat komt met daarin het eiland, op het hoogste punt waarvan een slanke minaret staat (*fig. 16*). De rivier wordt overgestoken met kleine bootjes, thans voorzien van een moderne buitenboordmotor. Het eiland is geheel begroeid met dadelpalmen met op sommige plaatsen groentebedjes eronder, zoals hierboven beschreven. Vlak naast de minaret heeft een opgraving plaats gevonden. De bovenste lagen bevatten de restanten van het Mohammedaanse heiligdom, dat bij de minaret behoorde. Daaronder liggen fundamenten van een gebouw uit de Parthische tijd en daaronder was een bouwwerk uit de Nieuw-Assyrische tijd (8ste en 7de eeuw v. Chr.). Bovenop de ruïne lag een grote vierkante steen van naar schatting 1 m. à 1.20 m. met een dikte van ongeveer 40 cm., die over de gehele

Fig. 16. De slanke minaret op het eiland Al-Qala in de Eufraat.

oppervlakte een Assyrische inscriptie bevat, die helaas vrijwel is afgesletten, terwijl een gedeelte verloren is gegaan doordat in de Arabische tijd in de steen een kom, een wasbekken, is gemaakt ten behoeve van het Mohammedaanse heiligdom (*fig. 17*). In de diepte liggen grote aardewerken doorkisten uit een der latere perioden.

Behalve veel soorten aardewerk uit verschillende perioden, is in het bouwwerk ook een andere steen met een inschrift gevonden, die nu nog in een hutje nabij de opgraving lag. De inscriptie is van een zekere Ninurta-kudurri-ušur, die zich zoon van Šamaš-rēš-ušur en gouverneur of vorst (*šaknu*) van Suḫi en het land van Mari noemt. Dezelfde vorst heeft zijn daden ook beschreven op een kleitablet, gevonden bij de Irakse opgraving te *Sur Jur'eh* aan de Eufraat waarover Dr. Bahija Khalil Ismail een mededeling deed. Hij geeft daarin zijn gehele afstamming, teruggaand tot koning Ḫammurapi van Babylon. Hier blijkt eens te meer, dat Ḫammurapi in de Nieuw-Assyrische tijd nog als een grote koning in het

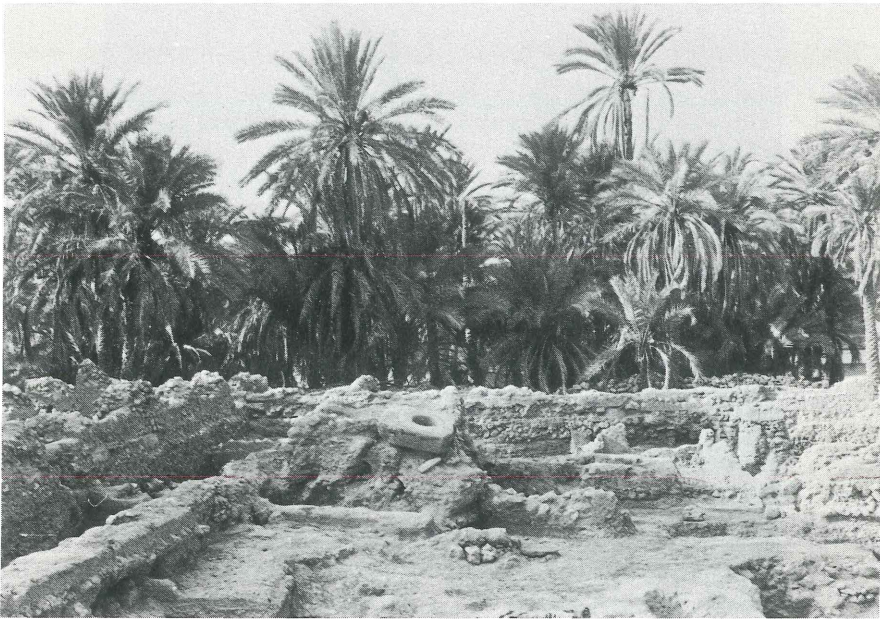

Fig. 17. Ruïnes op Al-Qala, met een grote steen met een Assyrische inscriptie.

verleden gold. Zoals hierboven reeds opgemerkt, werd zijn wetgeving in die tijd nog steeds gecopieerd. Ninurta-kudurri-ušur geeft verder in zijn inscriptie een opsomming van al zijn daden, o.a. het beroven van karavannen met kamelen uit Syrië. De man had blijkbaar een zodanige zelfstandigheid, dat hij — zonder vermelding van enige principaal — zijn roemruchte daden in steen en klei kon laten griffen op de wijze, waarop koningen dat plachten te doen. Op het eilandje had hij een strategisch bijzonder sterke positie in het Eufhraatdal.

Alle deelnemers aan de tocht waren het er over eens, dat het bezoek aan dit eilandje uit landschappelijk oogpunt het hoogtepunt van de excursies vormde. Aan de landzijde zag men een waterrad in werking tegen de achtergrond van donkergroene dadelpalmen met onderbegroeiing in herfstkleuren; daarachter de hoge gele woestijnrand.

Uit dit overzicht moge blijken hoe enorm veel activiteiten op archaeologisch gebied thans in Irak ontplooid worden. De Irakse oudheidkundige dienst heeft de Assyriologen en archaeologen over de gehele wereld een grote dienst bewezen door het symposium te beleggen en aldus de deelnemers op de hoogte te brengen van al wat er gaande is en van het grote aantal nieuwe ontdekkingen. De Dienst heeft de beschikking over

Fig. 18. Aardewerk uit graven tussen 'Ana en Haditha.

een budget, waarvan men zich in West-Europa nauwelijks een voorstelling kan maken. Op de opgravingen zijn bij elkaar vele duizenden arbeiders werkzaam. Een der grootste objecten, de opgraving en restauratie van gebouwen in de 9de eeuwse Abbasiden hoofdstad Samarra (*fig. 19*), is in het voorgaande niet genoemd, omdat dit object buiten wat wij onder de Oudheid plegen te verstaan valt. Evenmin is in het voorgaande het reusachtige paleis in Ctesiphon, ruim 30 km. ten Z.O. van Baghdad vermeld. Teneinde instorting van de zuidelijke muur van dit paleis uit de Sassanidentijd te voorkomen, is een grote steunmuur gebouwd; de noordelijke vleugel is naar tekeningen, die van het paleis bestonden, hersteld.

Niet te ontkennen valt, dat achter al deze werkzaamheden zekere nationalistische gevoelens schuilen: het blootleggen van en het doen herleven van een groots verleden in verschillende tijdperken der geschiedenis. Maar getracht wordt dit alles op wetenschappelijk verantwoorde wijze te doen. Het is loffelijk, dat zonder onderscheid wordt gewerkt aan het behoud van monumenten uit alle belangrijke perioden van de geschiedenis van Mesopotamië: Sumerische (Ur), Oud- en Middel-Assyrische (Assur), Nieuw-Babylonische (Babylon), Parthische (Hatra), Sassanidische (Ctesiphon), Abbasidische (Samarra). Is het niet gerechtvaardigd,

Fig. 19. Gerestaureerde muur in de Abbasidenhoofdstad Samarra met de noordelijke minaret.

dat een land, dat kan bogen op een geschiedenis, waarin de grondslagen van de huidige beschaving zijn gelegd, daarop prat gaat? Storend wordt dat alleen, indien dit leidt tot verdraaiing der geschiedenis en indien die geschiedenis misbruikt wordt voor politieke doeleinden. Zolang dit niet gebeurt — en voorzover ik heb kunnen constateren, is dat in Iraq niet het geval — leiden al deze oudheidkundige activiteiten tot een aanzienlijke vergroting van onze kennis der beschaving. En dat is verheugend, mits de resultaten van de opgravingen goed worden opgetekend door terzake deskundigen en die resultaten binnen een redelijke termijn door publicaties toegankelijk worden gemaakt. Men krijgt de indruk, dat de Iraakse oudheidkundige dienst in dit opzicht doet wat zij kan, o.a. door de summiere publicatie van opgravingen in het Himrin-bekken in *Sumer* 35 (1979) en de uitgave van teksten, zoals de hierboven vermelde van Fauzi Reshid. Maar door de enorme hoeveelheid materiaal en de snelle opeenvolging van de noodopgravingsprojecten — factoren buiten de wil van de archaeologen en Assyriologen — staat de Dienst, ondanks de inschakeling van vele buitenlandse expedities, voor een schier onmogelijke taak. Niettemin — en dat is ook te begrijpen — wil men tot de verbeelding sprekende projecten, zoals in Babylon, Assur en Samarra, voortgang laten vinden en wil men ook de daar gevonden teksten met voortvarendheid publiceren.

De situatie wordt nog verergerd doordat wederom een groot damproject wordt voorbereid, nu boven Eski Mosul, waardoor een groot ge-

deelte van het Tigris-dal tussen de Turkse grens en die plaats onder water zal komen te staan en daarmee tal van oude nederzettingen. In dit gebied hebben nog maar weinig opgravingen plaats gevonden, hoewel niet onwaarschijnlijk is, dat belangrijke handelsroutes naar het Noorden door dit gebied liepen. Het vinden van geschreven bronnen, vooral uit het begin van het tweede millennium v. Chr., de bloeitijd van de Assyrische handel, zal een der voornaamste doeleinden van de opgravingen moeten zijn. Zou Nederland kans zien ditmaal eens niet bij alle andere West-Europese landen en vele andere deelnemende landen achter te blijven?

Warmond

W. F. LEEMANS

DE PAASMAALTIJD

De Paasmaaltijd¹⁾ vormt een oud en belangrijk bestanddeel van de Joodse cultus. Hij werd ingesteld door Mozes op de vooravond van de uittocht der kinderen Israëls uit Egypte. Mozes handelde krachtens goddelijke openbaring. De tekst dezer openbaring staat in het 12de hoofdstuk van het boek Exodus letterlijk wedergegeven.

De gedetailleerde wedergave ten spijt wordt uit het hoofdstuk — hetwelk men naleze — niet geheel duidelijk wat naar menselijke maat gemeeten met de instelling is bedoeld. De Israëlieten bevonden zich in een gevaarvolle situatie. Men zou zeggen, dat zij op dat ogenblik noch de tijd hadden, noch ook in de gemoedsstemming verkeerden om een gezellig samenzijn te organiseren. Was de maaltijd wellicht schijnvertoning, poging om de Egyptische overheid te misleiden door haar in onzekerheid te brengen over het aanstaande vertrek?

Een Joods, maar Griekstalig auteur uit de Hellenistische periode, Philo van Alexandrië, opent ons door een vingerwijzing de weg naar ogenschijnlijk beter begrip. Philo zet de Joodse instellingen aan zijn lezers uiteen. Sprekend over de Paasmaaltijd betitelt hij hem met de Griekse term *syssition*, letterlijk „gemeenschappelijke maaltijd”. Die term had behalve een algemene ook een gespecializeerde betekenis.

¹⁾ Verantwoording: Het Griekse *syssition*: U. Kahrstedt, *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart, 1894v.), tweede reeks, deel IV, 1832-1834. — Het Egyptische prototype: Isocrates, elfde redevoering, Busiris, 18. — De Joodse *chaboera*: S. Mendelsohn, *The Jewish Encyclopedia* (New York en Londen, 1901-1906), deel VI, 121-124. — Het lentefeest: *Oudheidkundige Mededelingen* 55 (Leiden, 1974), 181-182

De gemeenschappelijke maaltijd was in de gespecialiseerde betekenis in de antieke stedelijke maatschappij gevestigde instelling. Hij was van Egyptische oorsprong en bestond bij Phoeniciërs, Grieken en Romeinen. Hij is met enig detail bekend uit Kreta en vooral uit Sparta, waar hij hetzij direkt uit Egypte, hetzij over de weg van Kreta, en na raadpleging van het orakel van de zonnegod Apollo te Delphi door Lycurgus was ingevoerd. De gemeenschappelijke maaltijd heette op Kreta *andreion*, te Sparta oorspronkelijk evenzo, maar later *phidition*. Hij werd slechts door de mannen bijgewoond, ouden zo goed als jongen, en dagelijks gehouden in de open lucht of in een zaal. De opkomst was verplicht; wie wegbleef, werd beboet. Men verdeelde zich in gezelschappen van tien tot vijftien personen, aangevuld bij coöptatie en voorgezeten door de oudste aanwezige. De spijzen werden door de disgenoten zelf aangeboden, eventueel met subsidie van de stedelijke overheid. Men was in zijn dagelijkse plunje gezeten of gelegen op de grond, de jongsten bedienden. De maaltijd was sober en ieder verkreeg dezelfde portie. Men at in der haast. Het tafelgesprek, dat onder geheimhouding stond, was patriottisch. Het doel der instelling was dat der democratie, het bevorderen van onderlinge gelijkheid en saamhorigheid. In werkelijkheid, men wist het zeer wel, was het militair. De overheid had door de instelling de burgerij in haar greep. In tijd van oorlog ging het tafelgezelschap als kleinste disciplinaire eenheid in zijn geheel in het leger over. De overheid had anderzijds reden om de instelling te duchten. In het tafelgezelschap werden oorlog en vrede, maar werd ook het complot tegen de staat geconcipieerd.

Mozes gebood de door hem tot uitwijking aangezette schare der Israëlieten, nog in Egypte, in het land Gosen: „Aan de tiende dezer maand neme een iegelijk een lam, naar de huizen der vaderen, een lam voor een huis. Maar indien een huis te klein is voor een lam, zo neme hij het en zijn nabuur, de naaste aan zijn huis, naar het getal der zielen, een iegelijk naar dat hij eten kan; gij zult rekening maken naar het lam”. De Joodse commentatoren, aan het woord in de Misjna, voegen aan dit voorschrift een belangwekkende bepaling toe. Zij schrijven voor, dat men zich voor de Paasmaaltijd, beginnend met de leden van het huisgezin, verenigt tot een *chaboera* of tafelgezelschap, bestaande uit tenminste tien en ten meeste omtrent twintig personen. Dit nu herinnert onmiddellijk aan de Griekse zede en aan Philo's typering. De conclusie, die men geneigd is te trekken, ware deze, dat *sysstition* en *chaboera* termen zijn voor hetzelfde.

Projecteren de Joodse commentatoren de Griekse zede hunner dagen op de Paasmaaltijd, of ontlenen zij aan de inheemse, eventueel monde-

linge overlevering der Joden en verwoorden een herinnering, die zonder hen verloren gegaan zou zijn? Een keuze is moeilijk te treffen, beide alternatieven zijn mogelijk. Maar gezegd mag worden, dat het tweede de Paasmaaltijd een functie verleent, die volmaakt beantwoordt aan de nood van het ogenblik, waarop hij door Mozes werd ingesteld. De kinderen Israëls, als volk nog zonder nationale identiteit, moesten gemobiliseerd worden en dat moest geruisloos geschieden, wilden men de Egyptische overheid geen aanleiding bieden tot gewapend ingrijpen. Mozes stelde, afgaande wellicht op Egyptisch voorbeeld, de gemeenschappelijke maaltijd in. De vrouwen, kinderen en slaven hadden tezamen met de mannen aan hem deel te nemen, want zij allen gingen vertrekken. De maaltijd had plaats en werd in aller ijI gegeten. Het nageslacht zou deze ure der beslissing nimmer vergeten. De Paasmaaltijd maakte van het volk een leger, en van het leger een natie. Hij schiep de staat Israël en vormde de grondslag van het verbond, dat later op de Sinai formeel met Jahwe gesloten zou worden, het oude „verbond, dat ik — Jahwe — met hun vaders gemaakt heb, ten dage als ik hun hand aangreep om hen uit Egypteland uit te voeren”.

In de openbaring aan Mozes is de Paasmaaltijd geplaatst binnen het kader van het Paasfeest. Wij moeten een onderscheid aanbrengeu. Zoals voor de maaltijd kunnen, geheel onafhankelijk van het Bijbelverhaal, ook voor het feest parallellen uit de antieke litteraturen worden aangevoerd. Het Paasfeest viel, wat het nog heden doet, ten naaste bij op de lente-evening. Dat is het ogenblik, waarop de winter ten einde loopt, het nieuwe licht zich over de aarde verbreidt en de duisternis terugdringt. Al zijn de details dienaangaande in de overlevering schaars, alle antieke volken vierden op deze datum feest. Het kan niet toevallig zijn, dat Mozes de uittocht uit Egypte daarop stelde. De slavernij der kinderen Israëls was voorbij, de toekomst lag voor hen open, maar moest worden bevochten. Welke dag hield zozeer de belofte van overwinning in zich als juist de dag der cosmische wedergeboorte?

Oegstgeest

B.H. STRICKER

EEN LANG UITGESTELDE BENOEMING

Zes januari 491 v.C. schreven de priesters van de god Chnoem uit het zuidelijke Elephantine, een brief gericht aan de toenmalige Satraap van Egypte, Pherendates, die staat op een papyrus uit Berlijn (no. 13539)¹). Maar deze brief heeft Pherendates nooit bereikt. Dat mag voor ons een curieus gegeven zijn, voor de Satraap was het vast niets bijzonders: hij ontving dagelijks ongetwijfeld talloze brieven, en hij ontving beslist ook dikwijls bepaalde brieven niet. In het geval van P. Berlijn 13539 is het weliswaar best mogelijk dat de Satraap toentertijd toch een min of meer gelijkkluidende brief ontving, heel misschien zelfs een exacte copie, maar P. Berlijn 13539 zelf werd nooit verzonden. Pas aan het begin van deze eeuw werd hij gevonden bij een Duitse opgraving op het eiland Elephantine, aan de zuidgrens van Egypte, en dus niet in de ruïnes van het antieke Memphis (bij Kaïro), waar de Satraap hof hield²). Het ligt daarom voor de hand om te veronderstellen dat hij al die vierentwintig eeuwen veilig opgeborgen heeft gezeten tussen de papieren van de Chnoem-priesters.

P. Berlijn 13539 werd opgerold gevonden, maar naar het schijnt niet dichtgebonden. Buitenop was in één regel de adressering geschreven:

„Bericht van de priesters van Grote Chnoem, Heer van Elephantine, (gericht) aan Pherendates, aan wie Egypte is toevertrouwd”.

Uit dit bijzinnetje ‚aan wie Egypte is toevertrouwd’ leiden we af dat deze Pherendates toen Satraap was. De omschrijving is wel niet zo precies en ondubbelzinnig als een echte titel, maar behalve de Satraap was er in Egypte eigenlijk niemand van wie men met recht kon zeggen dat Egypte aan hem was toevertrouwd.

Deze Satraap Pherendates nu, kennen we ook uit P. Berlijn 13540, waarop we hier beneden nog zullen terugkomen, maar verder niet uit de demotische teksten, tenminste niet voorzover ze gepubliceerd zijn. W. Spiegelberg, de uitgever van de Berlijnse Pap. 13539 & 13540, heeft in een tekst die zich thans in München bevindt, P. Loeb 1, een zekere *Prnw* (Parnoe?) met deze Pherendates geïdentificeerd³). Parnoe werd daarin

¹) Uitgegeven door W. Spiegelberg, in: *Sitzungsberichte Preuss. Akad. Wiss.*, Phil.-Hist. Kl., 1928, 611-614, & pl. V.

²) Dit weten we uit P. Ryl. IX, het beroemde ‚Verzoekschrift van Petesi’ (uitgegeven door F.Ll. Griffith, *Cat. Dem. Pap. Ryl. Libr.* III [Manchester, 1909]), kolom 3:4.

³) Zie W. Spiegelberg, *Dem. Pap. Loeb* (München, 1931), 1-7, & pl. 1-2. Spiegelberg zelf transcribeerde wel foutief *Prntw*. De lezing *Prnw* werd voorgesteld door G. Hughes, in *Serapis* 5 (1980), 37 n. 20. Prof. Dr. K.-Th. Zauzich, die ik ook hier graag wil dankzeggen voor zijn uitgebreide hulp, vooral bij de onuitgegeven papyri, is zo vriendelijk mij te in-

zonder titel aangesproken met de woorden 'Zijn Heer'. Dit was een gebruikelijke manier om je te richten tot functionarissen die hoger stonden dan jijzelf: 'Zijne Hoogheid' of 'Excellentie', of zoiets⁴). In een andere Berlijnse tekst, no. 13582, net als de andere genoemde teksten afkomstig van het eiland Elephantine, werd deze Parnoe evenwel genoemd met zijn titels als „(Hoofd) van de Zuidgouw, aan wie het fort van Syene (Assoean) is toevertrouwd”⁵). Als we ons niet in de Egyptische weergave van deze titels vergissen, combineerde Parnoe derhalve de uit de Aramese teksten bekende titels *frataraka*, „Hoofd” (nl. van de Zuidgouw), en Garnizoenscommandant (*rab haylā*⁶) van Syene. Hij was in die laatste hoedanigheid waarschijnlijk de opvolger van de commandant Ravaka die we verderop nog eens zullen tegenkomen⁶). Hij was in ieder geval géén Satraap, en ook niet identiek met Pherendates, tot wie we ons hier verder willen beperken.

De Satraap Pherendates is dus bekend uit twee Berlijnse papyri, de nos. 13539 en 13540, waarvan we de eerste nu eens wat nader willen bekijken. Maar voor de goede orde moeten we eerst nog vertellen dat een *Lesonis*-priester, waarover het hier verder in hoofdzaak zal gaan, het Hoofd van de Administratie van een tempel was. In de praktijk van het dagelijkse leven, en vooral in het verkeer met de staatsambtenaren, was de *Lesonis* natuurlijk de belangrijkste man van een tempel. Daarom kan men begrijpen dat Pharao, en in dit geval de Satraap namens hem, zich in de benoeming van de *Lesonis* mengde. De Satraap Pherendates deed dat dan ook danig, zoals we nog zullen zien. Maar in de volgende aan hem gerichte brief, die de Chnoem-priesters begin Januari 491 v. C. schreven, is van enige bemoeienis door de Satraap geen spoor te vinden:

„Bericht van de priesters van Grote Chnoem, Heer van Elephantine, (gericht) aan Pherendates, aan wie Egypte is toevertrouwd.

formereren dat deze Parnoe niet geïdentificeerd behoeft te worden met de man *Prnti* uit P. Berlijn 15631 (vgl. Zauzich, *op. cit.* [in n.6], 76 bovenaan).

⁴) Het bezittelijk voornaamwoord (cf. W. Spiegelberg, *Dem. Pap. Loeb* [München, 1931], 3 n. 2) is voorzien van het teken dat een eerbiedwaardig man voorstelt, zoals het in het oudere Egyptisch voorzien kon zijn van het godsdeterminatief wanneer het aan goden refereerde.

⁵) P. Berlijn 13582 (r. 3 en 4), uitgegeven door K.-Th. Zauzich, zie beneden, noot 9. Met 'fort' vertaal ik een woord dat misschien *rs3.t* gelezen kan worden (geschreven met 'het versierde oog').

⁶) Zie B. Porten, *Archives from Elephantine* (Los Angeles, 1968), 44. Deze Ravaka komt ook voor in de nog onuitgegeven demotische Pap. Berlijn 23584 en 23594, zie K.-Th. Zauzich, *Ägyptische Handschriften* (Wiesbaden, 1971), 119v. en 125v.

⁷) P. Berlijn 13539, uitgegeven door W. Spiegelberg, zie boven noot 1.

Wij bidden voor Pherendates ² tot Chnoem, de grote God: moge Chnoem zijn leven lang maken.

In de maand Pharmoeti van het 30ste regeringsjaar [dat is Juli/Aug. 492 v. Chr.] viel het tijdstip van de opvolging van de Lesonis. Wij hebben Petchnoem, ³ zoon van Ha'ibre, die Lesonis was, afgezet. Wij hebben Neschnoempameet, zoon van Harchebi, hem laten opvolgen als Lesonis. Wij zijn overeengekomen ⁴ dat hij Lesonis zal zijn. Hij zal zorg dragen voor de offergaven, ⁸) en hij zal zorg dragen voor de brandoffers voor Chnoem.

Geschreven door Nespameet, zoon van Neshor, de Opper-Stolistes, in jaar 3[1], ⁵ in de maand Thot, dag [1]4 [dat is 6 (?) Januari 491 v. C.]’.

De brief op zich is duidelijk: de priesters van Chnoem berichten aan de Satraap dat er een wisseling van Lesonis-priesters had plaats gehad. Opmerkelijk daarbij is de vrij lange tijdsduur van vier à vijf maanden die was verstreken tussen de opvolging en het zenden van bericht hierover aan de Satraap. Nu zou men kunnen denken dat op ‘het tijdstip van de opvolging’ enkel het aftreden van de oude Lesonis-priester had plaatsgevonden, en dat men de nieuwe Lesonis pas kort vóór de datum van de brief had gekozen, zodat er in Elephantine gedurende de laatste vier maanden van het jaar een Lesonis-loos tijdperk geweest zou zijn. Maar dankzij een paar teksten die onlangs zijn uitgegeven door de Duitse Egyptoloog K.-Th. Zauzich⁹), weten we nu dat de nieuwe Lesonis-priester Neschnoempameet al vóór het boven genoemde ‘tijdstip van de opvolging’ in functie was! Dit zijn de data waarover we nu beschikken¹⁰):

jaar 30, 4e maand: (dag 29: 21 april 492 v.C.)	De Satraap spoort de Chnoem-priesters aan om een nieuwe Lesonis-priester te kiezen en bij hem voor te dragen (P. Berlijn 13540)
jaar 30, 5e maand: (dag 15: 7 mei 492 v.C.)	Neschnoempameet, in de hoedanigheid van Lesonis, ontvangt een brief van Ravaka, de Perzische commandant van het garnizoen te Syene (P. Berlijn 23584) ¹¹)
jaar 30, 6e maand: (dag 16: 7 juni 492 v.C.)	Neschnoempameet, in zijn hoedanigheid van Lesonis, ontvangt een brief waarop we nog zullen terugkomen (P. Berlijn 13572)
jaar 30, 8e maand: (juli/aug. 492 v.C.)	‘Het tijdstip van de opvolging’ (zie de boven vertaalde P. Berlijn 13539, regel 2)
jaar 31, 1e maand: (dag 14: 6 jan. 491 v.C.)	Kennisgeving aan de Satraap door de Chnoem-priesters van de Lesonis-priesteropvolging (P. Berlijn 13539)

⁸) Letterlijk: ‘hij zal doen (aan)dragen’, wat mogelijk op de inkomsten van de tempel doelt, en derhalve misschien een toespeling op het afdragen van belastingen bevat.

⁹) *Papyri von der Insel Elephantine* (Berlin, 1978). Dit is een losbladig boek, een zogenaamde *Lose-Blatt-Katalog*, zodat we enkel naar de inventarisnummers der papyri kunnen verwijzen.

¹⁰) Dit overzicht kan men natuurlijk ook bij K.-Th. Zauzich in het in de voorafgaande noot geciteerde werk vinden, comm. bij P. Berlijn 13572 regel 1.

¹¹) Zie K.-Th. Zauzich, *op. cit.* (in n. 6), 119v.

Men ziet wat een interessante situatie er nu is ontstaan rond deze benoeming. Er zijn verschillende kanten aan de zaak, laten we die eens één voor één bezien.

Wanneer men de bovenstaande datums langskijkt, is het ogenblikkelijk duidelijk dat er met deze benoeming iets niet in de haak was. Neschoempameet was al lang als Lesonis in functie op het moment dat voor zijn indiensttreding werd opgegeven in de boven vertaalde brief (P. Berlijn 13539). Misschien gaven de Chnoem-priesters in hun brief een geflatteerde datum voor 'het tijdstip van de opvolging' op. Dit is de opvatting van K.-Th. Zauzich, de uitgever van enkele der genoemde teksten. Hij veronderstelt dat de Chnoem-priesters de kennisgeving van de nieuwe benoeming kennelijk zó lang hadden uitgesteld, dat ze 'het tijdstip van de opvolging' iets dichterbij het tijdstip van de kennisgeving plaatsten dan feitelijk waar zou zijn geweest. Maar om de waarheid te ontdekken de Chnoem-priesters zich natuurlijk niet zozeer wanneer hun geloofwaardigheid in het geding was¹²).

We moeten hier echter direct bij aantekenen, dat P. Berlijn 13539 *niet* verzonden werd, zodat we eigenlijk niet weten of de Chnoem-priesters misschien niet geheel andere gegevens naar de Satraap verzonden hebben.

Dat de commandant van het garnizoen van Syene (Assoean) drie maanden vóór het 'tijdstip van de opvolging' een brief aan Neschoempameet zond (P. Berlijn 23584), waarin hij hem met de titel Lesonis aansprak, werpt een bijzonder licht op de zaak. We moeten er wel uit afleiden dat het optreden van Neschoempameet als Lesonis overal in Syene bekend was, lang voordat de Chnoem-priesters het opportuun achtten om de Satraap erover in te lichten. Dit is natuurlijk niet zo schokkend voor ons begrip van de verhoudingen in Syene, maar het lijkt toch wel een aanwijzing voor een nalatigheid van de commandant Ravaka, die kennelijk werd getolereerd in de Perzische ambtenarij in Egypte. Wanneer we verderop zullen zien dat, in ieder geval naar de opvattingen van de Satraap, de Chnoem-priesters zich niet naar believen een Lesonis konden kiezen, maar daarvoor de goedkeuring van de Satraap zelf behoeften, dan zouden we ook graag veronderstellen dat de hoogste plaatselijke autoriteit een belangrijke adviserende functie vervulde. Als we dan zien dat deze Ravaka lang vóór de officiële Lesonis-priester-opvolging de nieuwe Lesonis Neschoempameet al als zodanig erkent, kunnen we eigenlijk al-

¹²) Zie K.-Th. Zauzich, *op. cit.* (in n. 9), comm. op P. Berlijn 13572 r. 1.

leen maar concluderen dat de afhandeling van die opvolging op het bureau van de Satraap te Memphis nogal wat tijd in beslag nam. Mogelijk was dan 'het tijdstip van de opvolging' het moment waarop de Chnoempriesters de goedkeuring vanuit Memphis ontvingen. Daarmee blijft overigens de lange tijdsduur tussen opvolging en kennisgeving een merkwaardig verschijnsel.

Uit de Oudheid zijn ons genoeg gevallen van omkoping bekend waarin iemand zich door geld of goederen probeerde te verzekeren van het door hem gewenste, zodat we niet hoeven te schrikken van één geval meer. En omkoping is het eerste waaraan we denken, wanneer we over de schouder van onze Neschnoempameet meelesen in de brief die hij ontving van een overigens onbekende Nanoefibremachi in de zesde maand van het jaar van zijn benoeming tot Lesonis-priester¹³):

„Je hebt mij tevredengesteld met het kwart van de gelden, waarvoor je aan *Inchi* (geld) hebt gegeven om aan mij te geven”.

Men ziet: de betaling geschiedde via een tussenpersoon (*Inchi*), een nogal duistere gang van zaken; de reden van betaling werd 'de gelden' genoemd, een tamelijk vage aanduiding. Nanoefibremachi vond het kennelijk niet raadzaam om in details te treden. Maar omdat we deze Nanoefibremachi verder niet kennen, kunnen we eigenlijk niet achterhalen waarom je nu juist deze man zou moeten omkopen om Lesonis te kunnen worden. Daarmee blijft wel veel in het onzekere, en als niet een duidelijker geval van een ambitieuze Lesonis uit de vroege Ptolemaeëntijd, eveneens uit Elephantine, bewaard was gebleven, zouden we zeker niet hebben durven veronderstellen dat deze betaling in verband met de vererving van het Lesonis-priesterschap zou kunnen hebben gestaan. Het geval is te leerrijk om hier onvermeld te laten. Men schrijft dan aan het Hoofd van de Zuidgouw¹⁴):

³ „Wanneer het zo zou zijn dat het u belijft, ⁴ bevordert u dan mijn zaak bij de Goeverneur van Thebe, ⁵ en laat mij tot Lesonis van Chnoem aanstellen wegens de 20 (ons) zilver ⁶ waarover ik aan de Goeverneur van Thebe geschreven heb¹⁵). Ik zal ⁷ (ook nog) 5 (ons) zilver, dat is 25 staters, dat is wederom 5 (ons) zilver, geven ⁸ aan het huis van het Hoofd van de Zuidgouw”.

¹³) P. Berlijn 13572, uitgegeven door K.-Th. Zauzich, *op. cit.* (in n. 9).

¹⁴) P. Berlijn 13543, uitgegeven door K.-Th. Zauzich, *op. cit.* (in n. 9).

¹⁵) Voor deze vertaling, zie M. Smith, in *Enchoria* 10 (1980), 196 onderaan.

De uitgever van de tekst tekende hierbij aan, dat die twintig ons zilver zeker geen steekpenningen waren, maar enkel 't verschuldigde voor de ambtsovername. De vijf ons die de toekomstige Lesonis aan het Hoofd van de Zuidgouw beloofde voor zijn voorspraak, begint echter al wat meer op omkoperij te lijken. Het Lesonis-priesterschap lijkt hier een lucratieve betrekking, die een zekere investering wel waard was. Het is alermint zeker dat dit in de Perzentijd ook al zo was, en daarom laten we maar liever in het midden of de duistere geldtransactie uit P. Berlijn 23572 nu ook een geval van omkoping zou zijn geweest.

We zouden ons nog geruime tijd kunnen vermaken met speculaties naar het hoe en waarom van de lang uitgestelde benoeming van onze Lesonis-priester. Wat er precies achter heeft gestoken, zal ons wel altijd verborgen blijven. Maar wat in de gehele kwestie vast en zeker een rol heeft gespeeld die we nog niet hebben besproken, is een aan de Chnoempriesters gerichte brief betreffende de benoeming van de Lesonis afkomstig van de Satraap Pherendates zelf! Buitenop, weer in één regel, de adressering waarvan helaas het eerste woord enigszins beschadigd is:

„Bevel (?) aan alle priesters van Chnoem, Heer van Elephantine, door Pherendates, aan wie Egypte is toevertrouwd”.

Dit is in de boven verschaft tabel (p. 84) de enige tekst waarin Neschnoempameet niet wordt genoemd: hij gaat dan ook aan alle andere teksten vooraf. Een paar interpretatiemoeilijkheden belemmeren ons begrip enigszins, maar de brief is zo uniek dat hij het ten volle verdient om hier zo goed en zo kwaad als het gaat te worden weergegeven¹⁶⁾.

„Pherendates zegt tot de priesters van Chnoem, Heer van Elephantine:

Welnu, Pherendates² zegt: Er waren de priesters, die de ~~xxxxxx~~¹⁷⁾ vroeger aan mij heeft voorgedragen met de woorden ‘Laat ze tot Lesonis aangesteld worden’, — van deze genoemde priesters was er een die³ gevluht was toen het bevolen werd om hem aan te zoeken; er waren er onder hen die de knecht van een ander waren¹⁸⁾. De manier van dezen¹⁹⁾: niet past het om hen tot Lesonis aan te stellen.⁴

¹⁶⁾ P. Berlijn 13540, uitgegeven door W. Spiegelberg, *op. cit.* (in n. 1), 605-611, & pl. IV.

¹⁷⁾ Dit is waarschijnlijk de titel van een ambtenaar, vgl. K.-Th. Zauzich, *op. cit.* (in n. 6), 7 (n. 1 bij P. Berlijn 13536).

¹⁸⁾ Letterlijk: „knecht van een ander was”. - Lees aan het eind van r. 2 *iw-wn.n3.w-iv.f*, waarvan de *f* nog juist zichtbaar is, aldus naar vriendelijke mededeling van Prof. Zauzich.

¹⁹⁾ „Op de manier van dezen” (r. 3 en 8), dat is: ‘wat we met hen zullen doen’.

Welnu, de priester die het past om als Lesonis aan te stellen, (dat is) een aanzienlijke die zal worden zoéén die succes heeft(?)²⁰), terwijl er geen zaak is die hij heeft doen ⁵ mislukken. Degeen die zal worden uitgekozen overeenkomstig wat Darius-Pharao opgedragen heeft, de manier van deze²¹): (dat is) degeen die het past om als Lesonis ⁶ aan te stellen.

Welnu, de priester die zal worden uitgekozen om als Lesonis aangesteld te worden, de manier van deze²¹): (dat is) degeen die wordt uitgekozen ⁷ te neinde hem voor te dragen overeenkomstig wat Darius-Pharao heeft opgedragen. (Maar) de priester die zal worden zoéén die een zaak heeft doen mislukken, of ook degeen ⁸ die de knecht van een ander is, de manier van dezen¹⁹): laat ze niet voorgedragen worden als Lesonis.

Opdat gijlieden het weet: *Ytbr*²²) ⁹ heeft weet van deze order; Gomoneith²³) heeft deze brief geschreven²⁴).

Geschreven door Apriës, in jaar 30, in de maand Choiak, dag 29 [dat is 21 April 491 v. C.]’.

Het unieke van deze brief steekt hierin dat de Apriës die deze brief geschreven heeft, er niet in geslaagd is om te verhullen dat hij een Aramees ontwerp vertaalde. De in regel 8 genoemde *Ytbr* was waarschijnlijk degeen die deze zaak behandelde voor de Satraap. Opmerkelijk genoeg was het dan een Egyptenaar, Gomoneith, die deze brief uit naam van de Satraap opstelde. De Egyptenaar Apriës moest vervolgens die brief vertalen. Spijtig genoeg weten we niet of deze Apriës nu in Memphis werkzaam was, dan wel in Elephantine of Syene. Het doet er ook niet zo veel toe. Bij zijn vertaalarbeid volgde hij in ieder geval zijn voorbeeld trouw. Dit verried hij door de letterlijke weergave van het Arameese „en nu” (*k^{cc}ét*) met „dit moment, nu” (*ł3y hty*). Deze zinswending markeerde in Arameese brieven het begin van een nieuwe alinea, maar kwam in de

²⁰) Men verwacht deze betekenis op grond van de tegenstelling met „doen mislukken” hier in r. 4-5, en verderop in r. 7. Misschien moet niet *di. t-tn*, maar *n3-tn* gelezen worden, vgl. P. Louvre 2380, II 4 (helaas zonder kontekst), zie R.J. Williams, in: *Studies ... Hughes* (Chicago, 1976), 268 (n. m.).

²¹) „Op de manier van deze” (r. 5, en 6), dat is waarschijnlijk: ‘wat we met hem zullen doen’. (Of het bijwoord ‘aldus’?)

²²) De lezing van deze naam is niet zeker. W. Spiegelberg stelde *Yebr* voor, maar aarzelde tussen deze lezing en *Ytbr* (*op. cit.* in n. 1, 610 n. XXII). K.-Th. Zauzich koos echter voor *Ytbr* (*op. cit.* [in n. 6], 9 [n. 3]), en wij volgen hem daarin.

²³) Het element *Neith* in deze naam is wel zeker, maar de lezing van de eerste helft (*gm*) minder. (Misschien heeft deze Gomoneith zijn Aramees geleerd in de onder Perzische auspiciën gestichte school te Saïs, in de Delta, zie G. Posener, *Première Domination Perse en Égypte* [Le Caire, 1936], 175-179.)

²⁴) De lezing ‘heeft deze brief geschreven’ is een correctie ten opzichte van de tekstuitgave, voor het eerst voorgesteld door G. Hughes, in B. Porten, *op. cit.* [in n. 6], 56 (n. 109).

Egyptische briefstijl niet voor. Een andere ontlening aan het Aramese briefformulier is de zin aan het eind, „*Yibr* heeft weet van deze order, Gomoneith heeft deze brief geschreven.” Dit geeft woordelijk een bekende slotformule weer uit de Aramese correspondentie van de latere Satraap Arsames, die daar steeds te vinden is wanneer de Satraap Arsames aan een lagere ondergeschikte (zijn rentmeester in Egypte, bijv.) schrijft. Alle beleefdheidsfrasen en vrome wensen blijven dan ook achterwege, net als in onze brief. Wanneer daarentegen Arsames' klerk op eigen gezag aan die zelfde ondergeschikte schrijft, vervalt deze formule, en zijn de beleefdheidsuitingen verplicht²⁵). Het zou te ver voeren om hier alle herkenbare vertalingen uit het Aramees aan te stippen, die in onze brief te vinden zijn. Daarom signaleren we verder alleen de omkering van de woorden 'Pharao Darius', die zo kenmerkend is voor de Perzentijd, en hier kennelijk de Aramese woordvolgorde weergeeft²⁶).

Welnu, de instructie betreffende de aanstelling van een nieuwe Lesonis, waarover de tekst handelt, valt uiteen in drie paragrafen. In de eerste wordt gewezen op het geringe succes dat de Chnoem-priesters tot op dat moment met de voorgedragen Lesonis-priesters hadden gehad. Een enkeling was weggevlucht juist toen hij verkozen dreigde te worden. Anderen waren (voor de Satraap?) onaanvaardbaar, omdat ze 'de knecht van een ander' waren. We weten eigenlijk niet precies wat we ons daarbij moeten voorstellen. De uitgever van de tekst dacht aan een rebellerende tegenkoning, maar dat lijkt wat ver gezocht²⁷). Kennelijk was het zo dat het voor sommigen voordeel bracht om een stroman in de Chnoemtempel als Lesonis aangesteld te krijgen. Zo'n Lesonis zou dan natuurlijk niet meer enkel de belangen van de Chnoem-priesters voor ogen hebben, en daarmee mogelijk ook de belangen van de Satraap schaden.

De tweede alinea geeft vervolgens een beschrijving van wat voor iemand nu voor de Satraap wel aanvaardbaar was als Lesonis. Het moest een aanzienlijk persoon zijn, geen spook, iemand die altijd in alles succes had. Wanneer deze man zou worden uitgekozen overeenkomstig het mandaat en de daaraan verbonden richtlijnen van Darius-Pharao, dan zou die persoon ook vast en zeker als Lesonis worden aangesteld.

²⁵) Ik dank deze opmerkingen aan de Heer J. W. Wesselius, van wie dit niet de enige bijdrage aan dit artikeltje is. Vgl. G. R. Driver, *Aramaic Documents* (Oxford, 1957), 18 (n. 14).

²⁶) Vgl. het gebruik van het Arameese woord *mèlek*, 'koning'. (Vgl. M. Burchardt, in *ZAS* 49 [1911], 77 [n. 4].)

²⁷) Zie W. Spiegelberg, *op. cit.* (in n. 1), 608 n. XI. Deze suggestie berust op de vermelding van rebellen in de demotische P. Loeb. 1 (zie boven noot 3), die echter vier jaar later werd geschreven dan onze tekst.

In de derde alinea wordt er tenslotte opnieuw de nadruk op gelegd dat degeen die zou worden uitgekozen, moest beantwoorden aan de eisen die Darius-Pharao stelde, omdat hij dan ook zou worden voorgedragen, en dienovereenkomstig getoetst. „Zoéén die een zaak heeft doen mislukken, of ook degeen die de knecht van een ander is (...): laat ze niet voorgedragen worden als Lesonis.”

Een gepeperde brief! Men kan zich voorstellen dat de Chnoem-priesters aarzelden om een nieuwe naam te noemen voor het Lesonis-priesterschap. Toch ontving, zoals we boven zagen, Neschnoempameet minder dan een maand later in de hoedanigheid van Lesonis een overigens onbetekenende brief van de Perzische commandant van het garnizoen van Syene (P. Berlijn 23584). En pas drie maanden daarna viel ‘het tijdstip van de opvolging’. Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat Neschnoempameet vóór dit tijdstip zijn voorganger bijstond als een soort plaatsvervangend-Lesonis. Men kan zich ook goed voorstellen dat zijn voorganger al heel veel langer tevoren zijn werkzaamheden had gestaakt, en dat in de tussentijd geen geschikte kandidaten gevonden konden worden (waarop de brief van de Satraap nogal duidelijk lijkt te wijzen), zodat onze Neschnoempameet vóór zijn eigenlijke benoeming de honneurs waarnam. Maar het zal wel altijd duister blijven waarom de Chnoem-priesters er vervolgens zo’n vier à vijf maanden over moesten doen om de Satraap de naam van de nieuwe Lesonis kenbaar te maken. Misschien wilden ze de Satraap laten voelen dat ze heel goed in staat waren om hun eigen zaken te regelen. Hun brief ontweek in ieder geval op alle punten de instructie door de Satraap. De Chnoem-priesters repten niet van ‘uitkiezen’, niet van ‘voordragen’ of ‘aanzoeken’, maar ze vermeden toch ook de term ‘aanstellen’: ze hadden het over ‘doen opvolgen’. Daardoor hebben ze ons onthouden wat we juist zo graag te weten zouden zijn gekomen, nl. wie in 491 v. C. nu werkelijk de Lesonis-priester van Chnoem heeft benoemd: de Satraap, die over de gewenste gang van zaken weinig te raden overliet, of de Chnoem-priesters, die de eer aan zich zelf lijken te hebben voorbehouden.

De brief van de Satraap aan de Chnoem-priesters betreffende de Lesonis-benoeming (P. Berlijn 13540) is het broertje van de brief van de Chnoem-priesters aan de Satraap (P. Berlijn 13539). Beide teksten worden in hetzelfde Museum bewaard, ze werden tijdens dezelfde opgraving gevonden, op hetzelfde eiland Elephantine: ze stammen zonder twijfel uit hetzelfde archief. Aangezien ze tezamen met de andere teksten waarvoor we de gelegenheid vonden om ze te noemen²⁸⁾, steeds dezelfde Nes-

²⁸⁾ Pap. Berlijn 13572, 23572, 23584.

chnoempameet betreffen, zullen ze ook wel uit zijn archief afkomstig zijn. Als we dan een stap verder gaan, kunnen we wellicht concluderen dat onze Neschnoempameet de nooit verzonden brief van de Chnoem-priesters aan de Satraap waarmee we ons verhaal begonnen (P. Berlijn 13539), in zijn archief bewaarde om een bewijs van loyaliteit van de Chnoem-priesters in handen te houden. Je kunt immers niet weten waarvoor zo iets nog nuttig kan zijn, na zo'n lang uitgestelde benoeming.

Leiden, 4 dec. 1981

S. P. VLEMING

DE KLOOSTERKERKEN BIJ SOHAG

DE ARCHITECTURALE BESLECHTING VAN EEN IDEOLOGISCH CONFLICT?

Op de linkeroever van de Nijl, vijf km. ten westen van Sohag (de huidige hoofdplaats van de provincie Girga) staan tegen de helling van de Libische keten, twee uitzonderlijk goed bewaarde constructies uit de 5e eeuw n.C.. Hun benamingen „Deir el-Abiad” (Witte klooster) en „Deir el-Ahmar” (Rode klooster) zijn misleidend. De gebouwen, respectievelijk in kalksteen en in baksteen, die men nu nog kan zien, zijn slechts de kloosterkerken. Van de oorspronkelijke woonplaatsen, ateliers en bijgebouwen van de monniken die in lemen tichels waren opgetrokken, is vrijwel niets overgebleven¹).

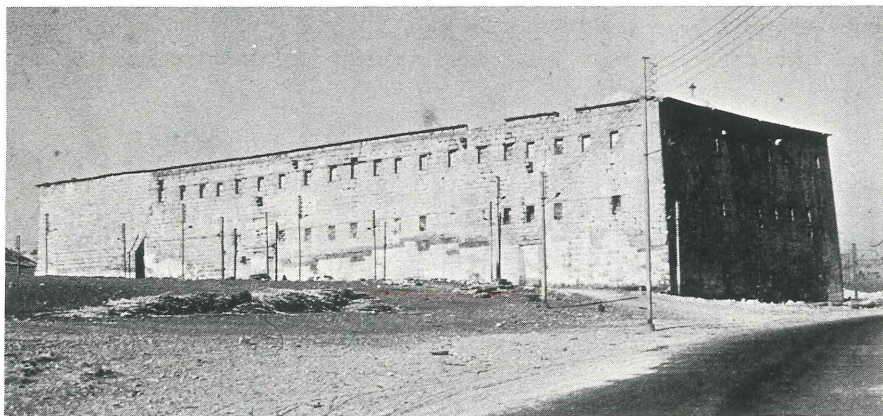

Fig. 20. De Kloosterkerk Deir el-Abiad: zuidoostkant. Foto: Cherpion

Voor de afkortingen van tijdschriften en congresakten, zie J. Marouzeau, *Dix années de bibliographie classique 1914-1924* (Paris, 1926); Juliette Ernst, *L'année philologique*, Paris, 1926-.

¹) G. Lefebvre, art. „Deir el Abiad”, in: *DACL* IV, 1 (1920), col. 457-502.

Vanuit architectonisch standpunt vertonen beide kerken heelwat gemeenschappelijke kenmerken. Deir el-Ahmar werd naar het voorbeeld van Deir el-Abiad gebouwd: men kan dan op basis van elementen die hier gaver bewaard zijn de oorspronkelijke constructie van het model herstellen²⁾.

In religieus en cultureel opzicht heeft Deir el-Abiad meer geschiedenis gemaakt. Door archeologische studies, reizigersverslagen, opschriften en kloosterliteratuur heen kan men in de bouwgeschiedenis van de kerk opklimmen tot haar oprichting in de 5e eeuw waarover contemporaine Koptische en Griekse bronnen zijn bewaard.

Het deel dat nu nog als kerk wordt gebruikt omvat slechts het oostelijk uiteinde van de oorspronkelijke basilica. Na verwoestingen door de Mameloeken in 1798 en 1812 werd dit deel door de aanbouw van een gevel afgesloten. De rest van de 5e eeuwse kerk was sinds de 17e-18e eeuw met

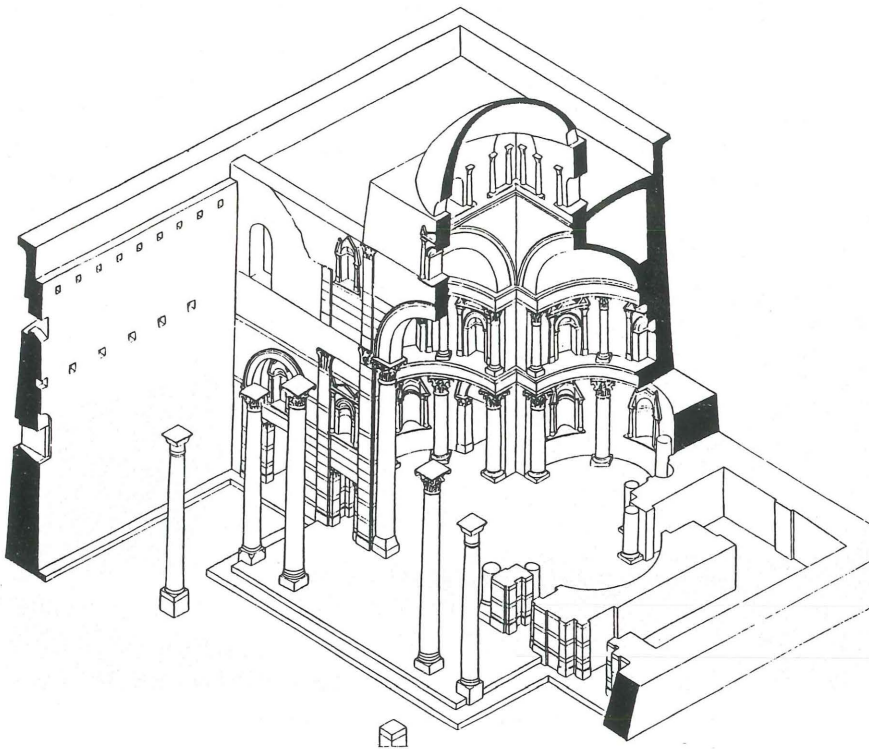

Fig. 21. Isometrische reconstructie van de kloosterkerk Deir el-Ahmar (oostkant); naar U. Monneret de Villard, *Les couvents près de Sohag*, fig. 123.

²⁾ U. Monneret de Villard, *Les couvents près de Sohag*, vol. I-II (Milano, 1925-'26).

huizen bezet. De hall ten zuiden van het kerkschip, de zijbeuken en het westuiteinde van de middenbeuk waren bewoond door een tiental Koptische families met hun veestapel; de narthex diende als stortplaats³). Uit de beschrijving van Maqrizi, een Arabisch auteur uit de 15e eeuw, kan men opmaken dat het grootste deel van de basilica toen reeds vervallen was. De binnenarchitectuur had inmiddels al grondige restauraties ondergaan. Koptische opschriften uit 1235-1259 getuigen van de koepelbouw die naar aanleiding van een aardbeving in 1202 (waarbij het oorspronkelijk houten zadeldak was ingestort) ondernomen werd. Vóór de inval van de soldaten van Shirkuh, de laatste leider van de Fatimieden in Egypte, in 1168 hadden de Armeniërs Deir el-Abiad tot grote bloei gebracht en de kerk onder meer met fresco's in de apsiden verfraaid⁴). Over de tijd vóór 1050 zijn bijna geen externe getuigenissen of sporen van restauratie bewaard⁵).

Uit deze periode dateren de perkamentcodices van Deir el-Abiad. De kloosterbibliotheek is de belangrijkste vindplaats voor Koptische handschriften uit de 5e - 10e eeuw. Men schat haar oorspronkelijk bestand op 50 à 60.000 codexbladen. Een groot deel ervan werd niet ter plaatse gekopieerd doch door aankoop of schenking verworven uit de Fajoem waar het voornaamste scriptorium van Egypte lag. Sinds 1968 is onder leiding van T. Orlandi een internationaal projekt aan de gang om tienduizenden codexbladen die in de loop van de 18e - 20e eeuw over talrijke Europese en Amerikaanse collecties verspreid raakten⁶), te groeperen en aldus de bibliotheek zo volledig mogelijk te reconstitueren⁷).

³) Somers - Clarke, *Christian Antiquities in the Nile Valley. A contribution towards the study of ancient churches.* (Oxford, 1912), 159 De opstelling van een degelijk grondplan van Deir el-Abiad was dan ook niet mogelijk vóór het „Comité de Conservation des Monuments d'Art Arabe" in 1907 deze huizen sloopte; althans gedeeltelijk want nog in 1962 onderzochten Evers en Romero moeilijkheden bij het opmeten van de middenbeuk omdat de huizen van de priesters in de weg stonden.

⁴) Deze fresco's zijn de laatste jaren door de leden van het „Institut Français d'Archéologie Orientale" gerestaureerd en gekopieerd geworden, samen met die van Deir el-Ahmar: zie de kronieken van J. Leclant in: *Orientalia* 43 (1974), 187-188; 44 (1975), 209; 46 (1976), 250; 49 (1980), 372 en van S. Sauneron, in: *BIFAO* 71 (1972), 211-212; 73 (1973), 234-235; 74 (1974), 206-208.

⁵) Voor getuigenissen over resp. kerken en kloosters in papyri: zie Luciana Antonini in: *Aegyptus* 20 (1940), 129-208 en Paola Barison in: *Aegyptus* 18 (1938), 29-148.

⁶) Van elke codex is gemiddeld slechts $\frac{1}{3}$ à $\frac{1}{4}$ bewaard: H. Hyvernat, 'Pourquoi les anciennes collections de Manuscrits Coptes sont si pauvres', in: *Rev. Biblique* n.s. 10 (1913), 425-427; H. Hyvernat schetst de geschiedenis van de verspreiding van de handschriften sinds ca. 1775 en geeft een overzicht van de voornaamste collecties in: *RdE* I (1933), 105-116; de beschrijving van de cel waarin de 4000 codexbladen werden gevonden die de Bibliothèque Nationale te Parijs zouden verrijken, geeft een goed idee van de verwaarlozing van de bibliotheek: G. Maspero, in: *MMFAC* 6 (1887), 1-2.

⁷) T. Orlandi, 'Un projet milanais concernant les manuscrits coptes du Monastère Blanc', in: *Le Muséon* 85 (1972), 403-413.

De kern van de literatuur van Deir el-Abiad wordt gevormd door het eigen oeuvre van zijn abt Shenoute (385-451)⁸⁾ die het Egyptisch kloosterwezen na Pachomius zijn grootste impuls gaf⁹⁾. Door persoonlijke deelname aan het Concilie van Ephese (431) bracht hij het monnikendom tot een duidelijke stellingname in dogmatische aangelegenheden. Tegenover de buitenwereld trad hij ongenueanceerd maar consequent op: goede verstandhouding met wereldlijk en kerkelijk gezag, steun aan de onderdrukten, geweld tegen de heidenen. De interne organisatie van het klooster bepaalde hij in voorschriften die een verscherping en precisering van de Pachomiaanse regel vormden. Aldus verzekerde hij de monnikengemeenschap die hij van zijn oom Pkjol had overgenomen economische welvaart en sociale prestige. Het Witte klooster oefende al gauw zo'n aantrekkingskracht uit dat het moest worden uitgebreid. Bij deze gelegenheid werd ook de grote basilica gebouwd.

Men kan die onderneming vrij nauwkeurig dateren. Het linteel van de hoofdingang van de kerk draagt een opschrift waarin als stichter (κτίστης) „comes Caesarius” wordt vermeld¹⁰⁾, tot wie één van de talrijk bewaarde brieven van Shenoute gericht zijn. Uit een andere brief verneemt men dat Shenoute's klooster twee jaar na de oprichting door Barbaren geteisterd werd; een inval uit Libië komt ter sprake in een brief van de patriarch Nestorius die sinds 435/6 als balling in de Grote Oasis leefde. De identificatie van beide gebeurtenissen levert dus het jaar 433 op als terminus a quo; de constructie wordt echter ca. 440 gesitueerd omdat men Nestorius' brief niet zo precies kan dateren¹¹⁾.

Over het algemeen aanvaardt men dat de kalksteenblokken waarin de bouw werd opgetrokken (en waaraan hij zijn naam „Witte klooster” dankt), uit de oude tempels van het dorp Atripe (drie km. ten zuiden van Deir el-Abiad) waren weggehaald. Shenoute zou het Tripheion, de hoofdtempel van deze site, zelf verwoest hebben om het materiaal te herbruiken. Aangezien van een heidens tegenoffensief geen bronnen bekend zijn veronderstelt men dat Atripe in die tijd onbewoond was of althans geen heidense bevolking meer bevatte¹²⁾.

Bij nader toezien blijkt dit alles niet zo evident. De traditie gaat terug op één enkel handschrift. Daarentegen komen de tempels van Atripe niet

⁸⁾ Een bibliografie van de gepubliceerde werken van Shenoute vindt men in: *LÄ III*, s.v. „Koptische Literatur”, col. 712-713.

⁹⁾ J. Leipoldt, *Shenute von Atripe und die Entstehung des nazional-ägyptischen Christentums*, (Texte und Untersuchungen 25, 1; Leipzig, 1903).

¹⁰⁾ G. Lefebvre, in: *DACL* 4, 1 (1920), col. 470-472 met facsimile.

¹¹⁾ U. Monneret de Villard, *op. cit.*, 19-31.

¹²⁾ J. Leipoldt, *op. cit.*, 93, 178-181.

Fig. 22. Blok in roze graniet (naast de ambo): herbruikt materiaal uit de cenotaaf van Ioe-poet (22e dyn.; Abydos), met fragmentarische voorstelling van het 12e uur (bovenste register) en legende van het 10e uur (onderste register) van het boek Amdoeat. Foto Cherpion

ter sprake in de Vita van Shenoute door zijn opvolger Besa die nochtans gedetailleerd verslag geeft van de vernietiging van verder afgelegen heidense dorpen, heiligdommen, idolen en huisaltaren¹³). Het bestudeerde herbruikte materiaal in Deir el-Abiad stamt uit de cenotaaf van Ioe-poet te Abydos (22e dynastie) (fig. 22)¹⁴) en uit monumenten van de 26e

¹³) E. Amelineau, 'Monuments pour servir à l'histoire de l'Égypte chrétienne aux 4e et 5e siècles, in: *MMFAC*. 4 (1888), 45-47, 66-67, 385-386, 394-395, 425-426, 439-445.

¹⁴) P. Vernus, 'Inscriptions de la troisième période intermédiaire, 2. Blocs du grand-prêtre d'Amon 'Iwpwt employés dans le Deyr-el-Abiad', in: *BIFAO* 75 (1975), 67-72.

dynastie¹⁵) en van de 29e dynastie¹⁶) herkomstig uit *Nš3w*¹⁷) (in de onmiddellijke buurt van Deir el-Abiad gelegen)¹⁸) en misschien uit Achmîm¹⁹). Van de Ptolemaeïsche en Romeinse farao's die de tempels van Atripe hadden gebouwd, zijn evenwel nog geen cartouches in Deir el-Abiad gevonden²⁰).

Ongetwijfeld werden in de grote basilica de kalksteenblokken herbruikt waarmee de kerk van het vroegere klooster gebouwd was. Petrie dateert dit zg. „primitief coenobium” in de regering van Constantijn²¹). Moet men dan geloven dat de tempels van Atripe reeds rond 330 verval- len waren? Het Tripheion stond alleszins op het einde van de 3e eeuw nog recht. In een papyrus betreffende de voorbereidingen op Diocletianus' bezoek na september 298, wordt aan een *ἐκστρώστης* bevel gegeven de tempel te voorzien van bedden voor de soldaten²²). Een *ἱέρισσα τοῦ Τριφίου* komt zelfs nog in een 4e eeuwse papyrus voor²³). Het probleem van het herbruikt materiaal is interessant in het kader van het conflict tussen heidendom en Christendom in Boven-Egypte.

Ofschoon de kerstening in de Egyptische *chôra* sinds de jaren 330 in versneld tempo veld gewonnen had, bleven de heidenen in de omgeving van Sohag tot diep in de 5e eeuw een machtige partij vormen²⁴). Aan de

¹⁵) W.M. Flinders Petrie, *Athribis*, (BSAE 14; London, 1903), meent dat de blokken uit de 26e dynastie reeds herbruikt werden door Ptolemaïos 9 voor de bouw van een tempel in Atripe; daarentegen Weill, in: *RT* 36 (1914) en de werken geciteerd in noot 18.

¹⁶) C. Traunecker, 'Essai sur l'histoire de la 29e dynastie', in: *BIFAO* 79 (1979), 408-410; foto van de naos van Achoris in: *DACL* 4, 1 (1920), fig. 3671.

¹⁷) De cultusplaats van *Horus-imi-Shenut* (zie: *LÄ* 3, col. 47): de voorstelling van deze god op de stenen van Deir el Abiad als vernietiger van zijn vijanden en met een vuurketel als attribuut, gaf ontstaan aan een legende: S. Sauneron, 'Villes et légendes d'Egypte 32. Le chaudron de Sohag. Comment naît une légende', in: *BIFAO* 69 (1971), 44-46.

¹⁸) H. Kees, 'Kulttopografische und mythologische Beiträge', in: *ZÄS* 54 (1929), 107-112; A. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica* (Oxford, 1968²), vol. 2, 44*-46*.

¹⁹) Vergelijk: H. de Meulenaere, 'Trois monuments de Basse Epoque, 2. La stèle V. 20', in: *OMRO* 44 (1963), 3-5; E. Chassinat, *Le mystère d'Osiris au mois de Khoiak* (Le Caire, 1966), 336 en n.2.

²⁰) Bertha Porter — Rosalind Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, reliefs and paintings, 5. Upper Egypt: sites* (Oxford, 1973), 31-33.

²¹) W.M. Flinders Petrie, *Athribis*, 13-14: „So large a building of Constantine age on this site, remote from towns, was doubtless a church. It seems to have been systematically and economically removed, as there was no general smashing of the stones but they had been taken away whole, and only the minor parts broken up and burned for lime”, en plan 14.

²²) T.C. Skeat, *Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library* (Dublin, 1964) 1., r. 259-261.

²³) D.S. Crawford, *Fuad I University Papyri* (Alexandria, 1949), no. 80, r. 14-15.

²⁴) J. van Haelst, 'Les sources papyrologiques concernant l'Eglise en Egypte à l'époque de Constantin', in: 12. Congr. Pap. (Ann Arbor, 1968), 497-503.

overkant van de Nijl lag de antieke metropool Panopolis (Achmîm) waar de heidense cultuur in de 3e-5e eeuw tot hoge bloei gebracht werd door een griekssprekende aristocratie. Deze "Ἕλληνες voelden zich innig verbonden met hun Egyptisch leefmilieu²⁵). De hellenistische cultuur van Panopolis was méér dan een loutere imitatio van klassieke Grieks-Romeinse modellen. Ook oud-egyptisch erfgoed werd erdoor opgenomen, tot nieuw leven gebracht en gepropageerd²⁶). Hoezeer de promotoren van dit hellenisme geëgyptianiseerd waren, blijkt reeds uit hun eigenamen. Verschillende leden van het gymnasium heten Paniskos en Kolanthos²⁷). De 3e-4e-eeuwse dichter wiens oeuvre 'Ἰλίου Ἄλωσις zo rijk is aan reminiscenties aan Homerus (en Vergilius?)²⁸) noemt zich Triphiodôros. De Hellênes van Panopolis hebben de lokale trias — Min/Pan, Triphis, Kolanthes — niet alleen onomastisch eer betuigd. In de 2e-3e eeuw stelde een vooraanstaand man uit de stad, Ptolemaïos, een monument op in de tuin rond de tempel van Pan; in Homerische verzen legde hij hierop het getuigenis vast van zijn „pietas”²⁹). De boulê van de metropool organiseerde sinds 264 n.C. vierjaarlijkse οἰκουμενικοὶ ἀγῶνες die de hoofdgod Min, vereenzelvigd met Pan/Perseus, wijdere bekendheid moesten schenken; die spelen waren een antiquarische herinrichting van de ἀγῶν πέρσεως beschreven door Herodotus, II, 91³⁰). Panopolis was aanzienlijk vertegenwoordigd in de laathellenistische dichterbeweging die zich tot taak stelde de heidense geest in de literatuur te vertolken en uit te dragen door optredens in de grootsteden van het rijk³¹). De familie van Harpokratiôn, die als „Wandering Poet” in dienst stond van de keizers Constans, Constantius en Constantinus II, is bekend uit het papyrologisch archief van Duke en Keulen³²). Uit deze documenten blijkt dat de intelligentia van Panopolis een clan vormde die de heidense

²⁵) De bekendste vertegenwoordiger van de laathellenistische dichterbeweging leidt zijn epigram (*Anth. Pal.* 9. 198) in met de woorden: Νόννος ἐγὼ· Πανὸς μὲν ἐμὴ πόλις.

²⁶) J. Barns, 'Shenute as a historical source', in: *10 Congr. Pap.* (Varsovie, 1963), 154: „The word Ἕλλην in the mouth of Shenute means of course simply „pagan”. But reactionary paganism at that time in Egypt regularly combined Egyptian belief with Greek cultural ideas and habits”.

²⁷) P. Beatty *Panop.* 1 en 2 (zie noot 22), passim.

²⁸) R. Keydell, art. „Triphiodorus”, in: *R.E.* 7, A.1 (1939), col. 178-181; J.P. Barron, in: *BICS* 16 (1969), 146.

²⁹) E. Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, (Paris, 1969), no. 414-415.

³⁰) W. van Rengen, 'Les jeux de Panopolis', in: *CdE* 46 (1971), 136-141.

³¹) A. Cameron, 'Wandering Poets: A literary Movement in Byzantine Egypt', in: *Historia* 14 (1965), 470-509.

³²) De documenten van dit archief (281-348 n.C.) zijn uitgegeven door G.M. Browne, in: *ICS* 2 (1976), 184-196 en in: *P. Coll. Youtie* 2, 489-500. en door W.H. Willis, in: *ICS* 3 (1978), 140-151, en in: *XV Congr. Pap.* (Bruxelles 1977), 97-115.

priesterfuncties monopoliseerde. Het respekt dat de letterkundigen door hun eruditie wisten af te dwingen verleende hun bovendien toegang tot politieke ambten³³). In de 5e eeuw, terwijl Shenoute door tempelvernietiging het heidendom trachtte uit te roeien, bereikte de dichterbeweging zijn hoogtepunt met figuren als Kyros van Panopolis (*praefectus urbi* en *praefectus praetorio* van Theodosius II) en zijn stadsgenoot Nonnos (auteur van het omvangrijkste Griekse epos, τὰ Διουσιακά).

Shenoute's gewelddadig optreden heeft de verscherping van heidens-hellenistisch idealisme tot antichristelijk fanatisme wellicht nog bevorderd. De reactie van de Hellenês zou in 484 culmineren in een mislukte staatsgreep tegen keizer Zenon, „peut-être la dernière tentative du paganisme pour reprendre le pouvoir”³⁴). De opstand werd bezield door de dichter Pamprêpios van Panopolis en gesteund door de geleerden van het Mouseion te Alexandrië. Onder dezen bevond zich de filosoof Asklêpiadês uit het dorp Phenebytis dichtbij Deir el-Abiad. Nog in de laatste decennia van de 5e eeuw manifesteerde hij zijn trouw aan de antieke godsdienst in het uitvoeren van begrafenisriten volgens inheemse traditie. Zijn zoon Hôrapollôn gaf door een traktaat over de interpretatie van hiërogliefen blijk van zijn gehechtheid aan het oud-egyptisch verleden³⁵).

Voornoemde papyrologische, epigrafische en literaire bronnen stellen de Ἕλληνας voor als idealisten die weerstand boden tegen het Christendom teneinde het nationaal religieus en cultureel patrimonium te behouden. Het wekt dan ook verwondering in archeologische publikaties te lezen hoe de kloosterkerken bij Sohag beschreven worden als bolwerken van het Egyptisch nationalisme.

Een vluchtige blik op het grondplan van Deir el-Abiad volstaat om de complexiteit van de bouw te vatten (*fig.* 23). Het klaverblad-sanctuarium is als element uit de centraalbouw ingeschakeld in de longitudinale bouw. Zoals de meeste vroegchristelijke kerken in Egypte is de basilica oostwaarts gericht, door zuilenrijen in drie beuken verdeeld en langs de westkant voorzien van een dwarsbeuk. De narthex vóór het kerkship valt buiten de algemene regel. De combinatie ervan met een „laterale narthex” aan de zuidkant mag wel uitzonderlijk genoemd worden. Merkwaardig is tevens het hoge aantal zijkamers van het sanctuarium³⁶).

³³ H.I. Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? (3e-6e S.)*, (Paris, 1977), 63.

³⁴ R. Remondon, ‘L’Égypte et la suprême résistance au Christianisme (5e-7e siècles)’, in: *BIFAO* 51 (1952), 63-78 (citaat 66).

³⁵ J. Maspero, ‘Hôrapollon et la fin du paganisme égyptien’, in: *BIFAO* 11 (1914), 164-195.

³⁶ C.C. Walters, *Monastic Archaeology in Egypt* (Warminster, 1974).

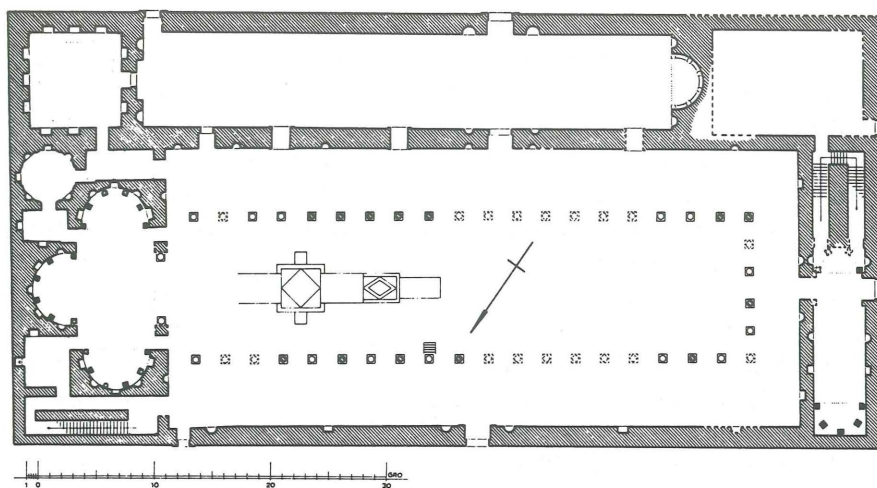

Fig. 23. Plattegrond van de kloosterkerk Deir el-Abiad; naar P. Grossmann, in: *Corsi di cultura ravennate e bizantina* 27 (1981), fig. 3.

Van dit uitgebreid ruimteprogramma is evenwel niets te merken voor wie het gebouw van buiten bekijkt, zoals het nu nog tot op een hoogte van 12 m. rechtstaat. Kamers, gangen en apsiden liggen immers, volledig in de lijn van de inheemse traditie, besloten in een rechthoek (fig. 20)³⁷). Ook het procédé waarmee de massieve buitenmuren werden opgetrokken is zuiver Egyptisch³⁸). Ze hellen naar binnen, dragen een brede uitstekende kroonlijst en zijn voorzien van waterspuwers. Aldus lijkt het wel of de gelijkenis met faraonische tempels, althans wat betreft de uiterlijke gestalte van de kerk, opzettelijk werd nagestreefd. Voorstanders van deze hypothese zoeken hiervoor verklaringen in de religieuze sfeer van het midden van de 5e eeuw. Evers en Romero situeren de constructie van Deir el-Abiad in de context van de rivaliteit tussen Alexandrië en Constantinopel³⁹). In 381 had Constantinopel als patriarchenzetel voorrang gekregen op Alexandrië. Als tegenzet riep de Alexandrijnse patriarch Kyrillos in 431 te Ephese een Concilie bijeen om Nestorius te verbannen als ketter omdat hij door zijn uitspraken tegen de ver-

³⁷) P. Grossmann, 'Zur christlichen Baukunst in Agypten', in: *Enchoria* 8 Sb. (1978), 89*-91*.

³⁸) Somers-Clarke, *op. cit.* (noot 3), 149-150; U. Monneret de Villard, *op. cit.* (noot 2), 121-123.

³⁹) H. Evers-E. Romero, 'Rotes und Weisses Klosters bei Sohag. Probleme der Rekonstruktion', in: K. Wessel, *Koptische Kunst. Christentum am Nil* (katalog), (Recklinghausen, 1964), 175-199.

ering van Maria als Moeder Gods (Θεοτοκός) een aanslag zou gepleegd hebben op de eenheid van menselijke en goddelijke natuur van Christus. Is het om het aureool van orthodoxie te behouden dat de Egyptische kerk (volgens de anti-ariaanse overtuigingen van haar 4e eeuwse patriarch Athanasius) verder werkt aan de rehabilitatie van de goddelijke natuur van Christus, en is ze dan met een tikje „des Guten zu viel” in de extreme leer van het monofysitisme vervallen? Of heeft ze aan haar christengeloof een eigen-geaardheid willen geven uit „nationalistische” overwegingen, uit een drang naar geestelijke onafhankelijkheid ten overstaan van Constantinopel? Wat er ook van zij: het conflict wordt in 451 te Chalcedon definitief beslecht met de veroordeling van het monofysitisme tot ketterij en met de breuk tussen de Egyptische kerk en de Christenen die de leer van Nicea trouw bleven. Bij dit Concilie werd — aldus Evers en Romero — door wereldlijk en kerkelijk gezag van Constantinopel met het Egyptisch Hinterland een front gevormd tegen het Alexandrijns patriarchaat. De keizer zou de Koptische monniken, inzonderheid Shenoute, hebben gesteund om bij hun kerkbouw terug te grijpen naar inheemse tradities, als uitdrukking van onenigheid met de Alexandrijnen die de hellenistische bouwtrant volgden. De hypothese klinkt nogal onwaarschijnlijk als men bedenkt dat Shenoute in 431 Kyrillos terzijde had gestaan om Nestorius die toch door de keizer tot patriarch verkozen was, te verbannen. Hij vereist bovendien een andere interpretatie van de bronnen die toelaten de oprichting van Deir el-Abiad ca. 440 te dateren en Shenoute's dood in 451 en wel vóór het Concilie van Chalcedon.

Volgens Deichmann opteerde Shenoute bewust voor een kerk die op een Egyptische tempel zou gelijken, om te bewijzen dat het Christendom even grootse architecturale prestaties kon leveren als het heidendom. Zijn persoonlijke interventie zou meteen de unieke karakteristieken van het ontwerp verklaren⁴⁰). Deichmann voegt aan zijn stelling een belangrijke restrictie toe: op welke punten Deir el-Abiad afwijkt van de traditie zal men pas na vergelijking met andere vroegchristelijke kerken in Egypte kunnen bepalen.

Recente opgravingen hebben veel bijgedragen tot de kennis van de vroegchristelijke architectuur in Egypte. De conclusies die ze toelaten maken een herziening van de gangbare opinies over Deir el-Abiad wenselijk.

Alle bouwelementen die in de 4e-5e eeuwse basilicae van Egypte gebruikelijk waren geworden blijken, zelfs in complexere en verfijnde

⁴⁰) F.W. Deichmann, 'Zum altägyptischen in der koptischen Baukunst', in: *MDAIK* 8 (1938), 34-37.

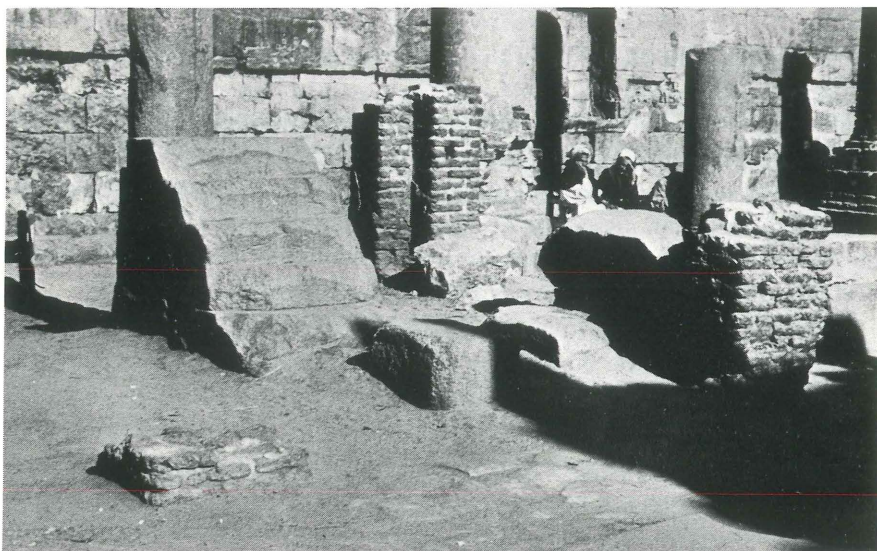

Fig. 24. Middenbeuk van Deir el-Abiad: zicht op noordelijke zuilenrij met ambo.
Foto Cherpion

vorm, aanwezig te zijn in Deir el-Abiad⁴¹). Het merkwaardige van deze kerk bestaat erin dat ze de karakteristieken van de kloosterarchitectuur combineert met die van de parochiale kerken. Zowel de enorme omvang van de basilica als het voorkomen van twee narthices, van galerijen boven de zijbeuken langs noord-, west- en zuidkant van het kerkschip en van een trap die deze galerijen direct vanuit de westnarthex toegankelijk maakt, laten zich verklaren door een passus uit de biografie van Shenoute. Hierin wordt verteld dat het volk uit de omgeving op zaterdagen en zondagen de liturgie mocht bijwonen, dat de kloosterkerk dus een semi-parochiale functie vervulde⁴²).

Een overzicht van de nu bekende 4e-5e eeuwse basilicae van Boven-Egypte geeft te verstaan dat de vroegchristelijke bouwkunst hier inzake techniek en uitvoering sterk bleef aanleunen bij de inheemse tempelarchitectuur⁴³). Is het in het licht van de nieuwe inzichten nog zinvol een ideologische motivatie te zoeken achter de „faraonische gestalte”

⁴¹) P. Grossmann, 'Esempi d'architettura paleocristiana in Egitto dal 5 al 7 secolo', in: *CCRB* 28 (1981), 158.

⁴²) C.C. Walters, *op. cit.*, 36.

⁴³) P. Grossmann, in: *Enchoria* 8 Sb. (1978), 90*-92*; A. Badawy, 'Les premières églises d'égypte jusqu'au siècle de St. Cyrille', in: *Kyrilliana, Spicilegia Sancti Cyrilli Alexandrini* 15. *recurrente saeculo, 444-1944* (Caïro, 1947), 321-334.

van Deir el-Abiad? Het lag eigenlijk wel voor de hand dat de architecten die herbruikt materiaal verwerkten, de procédés zouden toepassen waartoe het zich best leende.

Moet men niet veeleer de overvloed aan hellenistische decoratieve elementen en plastische effecten beschouwen als dat wat de originaliteit van Shenoute's kerk uitmaakt? De nissen die de muren artikuleren, de afwisseling van zuilen en nissen die de ronding van de apsiden beklemtonen en de geskulpteerde versiering van architraven, nissen, friezen en kapitelen verlenen de basilica althans een sterk hellenistische indruk.

Onder de zeldzame papyri die aanspraak kunnen maken op een onbetwiste herkomst uit de bibliotheek van Deir el-Abiad bevindt zich de 5e eeuwse „codex van Achmîm” die Koptische bijbelteksten en minstens één Griekse homelie bevat⁴⁴). Deze Christelijke teksten waren door de monniken van het klooster geschreven op herbruikte papyri, op administratieve documenten van Panopolis (eind 2e eeuw n.C.) die zij in stukken gescheurd en met de beschreven rectozijden aan mekaar gekleefd hadden. Samen met deze papyri werd een kaft gevonden dat eveneens uit de 5e eeuw dateert maar — zoals blijkt uit het formaat — voor een andere codex was bestemd. Bij de vervaardiging ervan waren fragmenten van Griekse literaire papyri als „vulsel” gebruikt⁴⁵). De hele sfeer van Deir el-Abiad — „Aussen Gefühl und Form Aegyptens, innen die Gestaltung dessen was Hellenen und Römer im Blute trugen”⁴⁶) — ligt in deze codex-omslag vervat.

In hun pogingen om hun tijdgenoten te onttrekken aan de verlokkingen van het heidendom, hebben de monniken van Deir el-Abiad de getuigenissen uit de oudheid niet zonder meer vernield doch uit hun context gerukt en gereformeerd. Door literair en archeologisch materiaal uit de Grieks-Romeinse periode te herbruiken, hebben zij een deel van het nationaal religieus en cultureel erfgoed dat door de Hellènes was opgenomen, beschermd tegen verdere aftakeling en voor ons bewaard. Maar dat lag zeker niet in hun bedoeling.

Mijn dank gaat naar Prof. J. QUAEGBEUR en Dr. W. CLARYSSE voor hun waardevolle raadgevingen, alsook naar Prof. C. VANDERSLEYEN die me zijn fotografisch materiaal ter beschikking stelde.

Leuven

BÉNÉDICTE VERBEECK

⁴⁴) P. Collart, 'Les papyrus grecs d'Achmîm à la Bibliothèque Nationale de Paris', in: *BIFAO* 31 (1930), pp. 35-109;

⁴⁵) *Ibid.*: de herbruikte papyri bevatten een parafrase van Homerus voor schoolgebruik (3e-4e eeuw), fragmenten van Euripides, *Rhesos*, van Hesiodus, *Theogoneiai* en van een epigram uit de *Anthologia Palatina* (4e-5e eeuw), alsook het titelblad van een 4e-5e eeuwse codex die de volledige werken van Hesiodus bevatte.

⁴⁶) A.L. Schmitz, 'Das Weisse und das Rote Kloster', in: *Die Antike* 3 (1927), 338.

TENTOONSTELLINGEN

Op 13 mei 1982 werd door de Egyptische ambassadeur de tentoonstelling „Beelden van Behnasa. Egyptische kunst uit de Romeinse Keizertijd” in het *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* geopend. Deze tentoonstelling, die tot 3 oktober te bezichtigen is, geeft een beeld van het Romeinse Egypte, waarin door het museum verworven sculptuur centraal staat, maar dat aangevuld wordt met andere voorwerpen, foto's en plattegronden, en vooral met de expositie van een aantal in dit gebied gevonden papyri (met transcriptie en vertaling) uit de Romeinse periode. Aanvullende geschreven informatie is te putten uit een fraai geïllustreerd boekje over het onderwerp van de expositie dat in het museum te verkrijgen is.

Sinds 19 juni en tot 19 september is in het *Rathaus te Aken* de tentoonstelling te zien „Land des Baal: Syrien. Forum der Völker und Kulturen”. Het is een omvangrijke expositie, die door middel van ca. 270 objecten uit de verschillende musea van Syrië (Damascus, Aleppo, Palmyra, Der ez-Zor) een representatief overzicht wil geven van de cultuurgeschiedenis van Syrië vanaf de prehistorische tijd. Men vindt er belangrijke stukken aan het licht gebracht in bekende steden als Ebla, Mari, Ugarit en Palmyra, en ook vondsten in oude nederzettingen en ruïnes door Nederlandse archeologen gedaan: Buqras, Selenkahiyeh en Jebel Aruda.

Van 9 oktober 1982 tot 30 januari 1983 is in de *Sint-Pietersabdij te Gent* de tentoonstelling „Urartu-Luristan” te bezichtigen (gesloten op maandag, 25 dec. en 1 jan.). Deze door de Stad Gent in samenwerking met de Rijksuniversiteit aldaar ingerichte tentoonstelling geeft een beeld van de cultuur van het rijk Urartu, een tussen de 9e en 7e eeuw v. Chr. in het Armeense bergland bloeiend koninkrijk, dat zich tot een geduchte rivaal van Assyrië ontwikkelde, bekend is om zijn bouwkunst, metaalnijverheid en techniek (irrigatie), en welks vorsten eigen Urarteese, in spijkerschrift geschreven inscripties hebben nagelaten. Daarnaast toont de expositie de cultuur van het oude Luristan, vooral bekend door grafvondsten in West-Iran, waaronder bronzen voorwerpen een overheersende plaats innemen. Archeologisch onderzoek door de Universiteit van Gent zelf gedaan in verschillende grafvelden van de Pusht-i Kuh heeft wezenlijk bijgedragen tot beter inzicht in de historische ontwikkeling van de culturen van Luristan, zoals de lezers van *Phœnix* kunnen weten uit de rijk geïllustreerde opgravingsverslagen van de hand van Prof. L. Vanden Berghe in de jaargangen 12, 14, 16 en 18. Het zou voor afdelingen van *Ex Oriente Lux* interessant zijn excursies naar deze tentoonstelling te organiseren.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

11. B. H. STRICKER, *Overstroming van de Nijl* (1956; 32 p.) f 10.—
12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f 25.—
De collectie bevindt zich thans in het Allard Pierson-Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-III* (1963-1975; 357 p.) f 80.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht) en de bezieling. Deel IV verschijnt begin 1982.
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian theology* (1977; 173 p.) f 55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie. Uitvoerige woord-, tekst-, en begripsindices.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978, 54 p., 3 pl.) f 30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid. Een analyse van zijn contacten met de egyptoloog Ebers en de classicist Vosmaer werpt licht op hun ideeën en artistieke visies. Gedocumenteerde bibliografie van al Tadema’s werken (met 2 kleurenplaten).
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116 p.) f 40.—
Een filologische en kultuurhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend bronnenmateriaal: spijkerschriftteksten, egyptische gegevens, klassieke, bijbelse, joodse en arabische auteurs, oude woordenlijsten, itineraria, en geografische en botanische handboeken. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsam en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, en de Djebel Sinjâr en andere gebergten, als plaats van herkomst van sommige van deze produkten en van molenstenen. Uitvoerige indices.